

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏFAQƏT ABDULLA qızı MAHMUDOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ DEYKSİSİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Fidan Afad qızı Qurbanova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi
dilçilik və İngilis dili kafedraları

Müdafiə _____ 2018-ci il saat ____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dilçilikdə deyksis söz və söz birləşmələrinə aid olur ki, bunlar da əlavə kontekstual məlumat olmadan anlaşıla bilməz. Sözlərin semantik mənaları dəqiqləşəndə onlar deyktik olur, lakin onların denotativ mənaları zaman və məkandan asılı olaraq dəyişir. İngilis dilində deyksis rolunu əsasən əvəzlilər oynayır. Dil fəaliyyətinin dillə ifadə olunan müxtəlif formaları təkcə dialoji ünsiyyətlə məhdudlaşmır, həm də nəzərə çarpacaq dərəcədə ona əsaslanır. Bu anlayış da özünü məhz deyksisdə göstərir. Deyktik adlandırılan sözlər bilavasitə deyil, ünsiyyət prosesində, yəni dildə deyil, danışıda-danışiq aktında yaranır. Deyksis danışiq aktının qeyri-linqvistik kontekstinin məlumatını söyləmə daxil etmək üçün əsas mexanizmdir. Deyksis mətnin yaranması vəziyyətinə və bu vəziyyətin iştirakçılara işarə edən kateqoriyalardan biridir. Deyksis termini lap qədim zamanlardan mövcuddur. Danışiq aktını deyktik vahidlərsiz təsəvvür etmək olmaz: de-fakto söyləmi danışan və dinləyənlər (həmsöhbətə) istiqamətlənilir və mütləq zaman və məkana işarə edir. Deyksisin universallığı da elə bundadır. İşarəedicilər dilin işlənməsində və qrammatikada mühüm rol oynayır. Onlar danışıda iştirak edən elementlərə dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün işlənilir, bu, əsasən, jestlərlə həyata keçirilir və onlar diskursun elementlərinə istinadla işlənilir. İşarəedənlər deyktik ifadələr adlanan bir sinfə məxsusdur. Ümumiyyətlə, deyktik ifadələr elə dil elementləridir ki, onların şərhini danışiq vəziyyətinin bəzi aspektlərinə əsas istinad yaraşır.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri olan deyksisin öyrənilməsi, onun koqnitiv dilçilik baxımından sistemli şəkildə tədqiq olunması zəruriyyətindən irəli gəlir. Deyksisin ifadəsinə xidmət edən bir sıra formal vasitələrin tədqiqi ünsiyyət prosesində kommunikativliyi təmin edən deyksisin formalaşması prinsipləri haqqında yeni elmi mülahizələr irəli sürməyə əsas verə bilər. Eyni zamanda qeyd etməyə dəyər ki, deyksis anlayışı barədə bir sıra məsələlər hələ də özünün adekvat həllini tapmayıb.

Deyksis dil vahidlərinin elə bir sinfinə aiddir ki, onlar situasiya və ya kontekstin elementlərinə işarə etmək üçün işlənilir. Bunlara həm danışiq iştirakçıları, həm də cari danışiq hadisəsinin məkanı və zamanı daxildir. Deyksis dildə ünsiyyətin ən mühüm kateqoriyalarına aid olur. Deyksisin universallığı onunla ölçülür ki, danışiq prosesini deyktik vahidlərsiz təsəvvür etmək olmur: söyləmə məkan və zamana işarə etmədən reallaşdırıla bilməz. Müasir dilçiliyin antroposentrik paradigması belə

hesab etməyə imkan verir ki, deysis dil eqosentrizminin özünəməxsus təbii yaranmasıdır, belə ki, danışan tərəfindən istənilən söyləm və ya nitqin yaranması onun kommunikativ-koqnitiv təcrübəsinin məhsuludur. Deyksis anlayışında ən vacib məsələ odur ki, o, ünsiyyət aktının səmərəliliyini kommunikanın ümumi fon biliklərinin əsasında təmin edir.

Dil işlənən zaman dil və kontekstin bir-birilə dərin bağlılığı və əlaqəsi dil sistemində deysisin köməyi ilə daha aydın şəkildə meydana gəlir.

Mövzunun aktuallığı, bir tərəfdən, dilçilərin deysisin tədqiqinə göstərdikləri diqqətlə bağlıdır, digər tərəfdən, funksional qrammatika və praqmatika baxımından dil sisteminin daha da dərindən öyrənilməsi ilə müəyyən olunur. Dil sisteminə ciddi riayət etməyi tələb edən belə bir yanaşma, nəzərə çarpacaq dərəcədə dil fəaliyyətini onun konkret həyata keçirilməsində aşkar edir. Deyksis problemini işıqlandıran nəzəri ədəbiyyatın təhlili bunu təsdiq etməyə imkan verir ki, hazırda bu linqvistik problemin öyrənilməsi, onun formalaşması və dərinləşməsi üçün çox işlər görülmüşdür.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini ingilis dilində deysisin işlənməsinin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti ingilis dilində deysis vasitələrinin təhlilindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini müasir ingilis dilində deysis anlayışını və onun ifadə vasitələrini araşdırıb tədqiq etmək, deysis məlumatlarının təsviri, həmçinin cümlə və söyləmələrdə deysis vasitələrinin işlənməsinin təhlili təşkil edir.

Tədqiqat işində əsasən aşağıdakı konkret *vəzifələri* yerinə yetirmək qarşıya qoyulur:

- 1) tədqiqatın mövzusunə dair elmi-nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlili;
- 2) deysisin işlənmə məqamlarını nəzərdən keçirmək, onun ifadə yollarını müəyyən etmək;
- 3) deysisin növlərini aşkar edib onları təhlil etmək;
- 4) deysisin işlənmə xüsusiyyətlərinin ingilis dilində təzahürünü işıqlandırmaq;
- 5) nümunələr əsasında tədqiq olunmuş deysis məlumatları təhlil etmək.

Deyksis anlayışı, onun ifadə vasitələri ilə bağlı ümumi nəzəri problemləri aşkar edib işıqlandırmaq tədqiqatımızın əsas məqsədini təşkil

edir.

Beləliklə, tədqiqatın praktik hissəsi, nəzəri hissədə nəzərdə tutulmuş deyktik məlumatın son dərəcə geniş vüsət almasını təsdiq edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodlarını bilavasitə kontekstual təhlil, koqnitiv-lingvistik, yaxud lingvistik təsvir metodu təşkil edir. Bu metodların köməyi ilə deyksisin onomasioloji tipologiyası (universal və xüsusi hadisə olması) aydınlaşdırılır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Deyksis kateqoriyasının tədqiqatının ilk istiqaməti K.Bruqmanın adı ilə bağlıdır. Daha sonra K.Büler bu kateqoriyanın araşdırılmasında həmin müəllifin tədqiqatlarına arxalanmışdır. R.Perkins, V.Dressler, Ç.Filmor, C.Layons və başqaları kimi tədqiqatçıların bu sahədə apardığı araşdırmaları deyksisə baxışının çoxşaxəli olmasına işarədir. Deyksis dərin və geniş mövzu olması baxımından onun kökləri dilçilikdə semiotikada səslənən erkən fəlsəfi fikirlərə gedib çıxır. Deyksisin tədqiqatının daha bir ənənəsi məhz O.Yespersen tərəfindən davam etdirilmişdir. O, şifetlər anlayışını təklif etmişdir¹. Belə ki, şifetlərin işlənməsi və anlaşılması radikal surətdə danışan və digər kommunikativ koordinatlardan asılıdır. Deyktik ifadələr prinsip etibarilə kontekstdən kənar şərh olunanlar deyildir. Deyktik elementlər şifetlərin tipik nümunələridir.

Rus tədqiqatçılarından A.E.Kibrik, Q.A.Zolotova, V.A.Vinoqradov və başqalarının bu sahədə apardıqları ciddi araşdırmaların mövcudluğuna baxmayaraq, dissertasiyada xarici və Azərbaycan germanistikasında ilk dəfə olaraq ingilis dilində deyksis və onun ifadə vasitələri sistemli şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ingilis dilində deyksisin işlənməsinin əsas inkişaf mexanizmi tədqiq olunur, məqsədyönlü tədqiqatı aparılır, onun ifadə vasitələrinin rəngarəng xüsusiyyətləri konkret dil materialı əsasında açılıb göstərilir və sistemli şəkildə araşdırılır. Məsələnin sistemli şəkildə tədqiqi onun elmi yeniliyi kimi şərh edilə bilər.

Müdaftəyə çıxarılan müddəalar:

1. Deyksis danışıq aktında kontekstlə bağlı məlumatı söyləmə daxil etmək üçün əsas vasitədir. Deyksis istinad nöqtəsinə işarə kimi başa düşülür. İstinad nöqtəsinin şəxs, məkan və zaman parametrləri var və onları deyksisin əsas növləri kimi göstərmək olar;

¹ Есперсен О. Философия грамматики. М.: Издательство иностранной литературы, 1958, с. 98

2. Deyksis kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətlidir və o, ünsiyyət zamanı əsas yükü öz üzərinə götürür. Deyksisin danışıq aktında fəaliyyəti interaktiv xarakter daşıyır. Deyksis şəxs, məkan və zamanın kommunikativ koordinat sistemi kimi danışıqın bütövlüyünü təmin edən dil vasitəsidir: konkret kommunikativ aktda fəaliyyətin dəyişməsi şəxslər arasında, vaxt və zaman daxilində baş verir. Bu zaman ilkin və sonrakı danışıq fəaliyyətinin bağlılığı yaranır və, nəticə etibarilə, danışıq iştirakçılarının özlərinin fəaliyyət göstərdiyi şərait yaranır;

3. 1-ci şəxs əvəzlilikləri şəxs deyksisinin əsas ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Müasir dilçilikdə deyksisin əsas xarakteristikası kimi onun eqosentrikliyi qeyd oluna bilər. Məkan, zaman və şəxs arasındakı münasibətlər danışanın mövqeyinə əsasən baş verir və o, əslində deytik sahənin mərkəzində dayanmış olur;

4. İngilis dilində başqa dillərdən fərqli olaraq ikinci şəxsin təki və cəmi eyni /you/ əvəzliyi ilə işlənir. Bunun səbəbi bir tərəfdən ontoloji, digər tərəfdən isə bu dilin özünəməxsusluğu ilə izah oluna bilər;

5. Deytik vasitələrin hər bir dil üçün səciyyəvi olan müxtəlifliyi dildaxili və mədəni amillər və mentalitetlə müəyyən olunur: ünsiyyətin istiqaməti deyksisə nisbətən universal xarakter daşısa da, deytik vasitələrin hər bir dildə istifadəsi spesifikdir;

6. Danışıq fəaliyyətinin istiqamət mexanizmi kimi deyksisin tədqiqi bizə danışıq aktının interaktiv mahiyyətini dərk etməyə və onun formalaşması prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi fərziyyəsi. Deyksis müxtəlif ünsiyyət prosesində kohetiv və koherentiv vasitə kimi rəngarəngliyi təmin edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, məsələnin bu şəkildə tədqiqi müəyyən dərəcədə mətn və diskursun daha geniş, daha ətraflı öyrənilməsinə xidmət edə bilər. Bütövlükdə deyksisin tədqiqi koqnitiv dilçilik problemlərinin daha dərinədən öyrənilməsi üçün nəzəri baza təşkil edə bilər. Bu tədqiqat işi deyksis nəzəriyyəsinə öz töhvəsini verə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, işin nəticələri ingilis dilinin kommunikativ aspektdə tədrisi zamanı, həmçinin mətnin təhlilində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatda işlənən dil materialları və mənbələr.

Tədqiqatda aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir:

1. Ostin C. *Pride and Prejudice*. 1976, 360 p..

2. Collins J. *The Woman in White*. 1975, 345 p.

3. Cronin A.J. The Citadel. 1941, 315 p.
4. Dickens Ch. The Adventure of Oliver Twist. 1950, 280 p.
5. Galsworthy J. To let. M., 1975, 398 p.
6. Hemingway E. For whom the bell tolls. 1981, 569 p.
7. Hemingway E. Selected stories. M., 1971, 234 p.
8. Lindsay G. Betrayed Spring. 1953, 503 p.
9. London G. The White Fang. 1906, 440 p.
10. Maugham S. The Moon and Sixpence. M.: 1980, 349 p.
11. Oscar Wilde. The importance of being earnest. 1895, 385 p.
12. The New Times, 2007, p.8-9
13. Theodore Dreiser. Gennie Gerhardt. M.: 2005, 384 p.
14. Речь Стива Джовса <http://news//.stanford.edu/news/2005/june15/jobs-0615>.

İnternet resursları

15. Semantic: Personal Deixis Essay- 1163 Words / Majostests, majostests.com/essay/semantic.

16. Deixis – [slideshare.net/radiaali2/](http://slideshare.net/radiaali2/deixis) deixis –Temporal deixis.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı məqamları və əldə olunmuş nəticələr həm respublika daxilində, həm də respublika xaricində konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmış və ayrıca monoqrafiyada əhatə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə səviyyəsi, elmi yeniliyi, metodikası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılır, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, elmi fərziyyə, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında izahat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində *“Deyksis kateqoriyası və şəxs deyksisi”* adlanır. Bu fəsilə dilçilikdə deyksis anlayışı, onun tədqiqi tarixi, deyksis kateqoriyası haqqında mübahisəli fikirlər, müasir dilçilikdə

deyksisin tədqiqinə müxtəlif yanaşmalar və şəxs deyksisi öz əksini tapmışdır.

Bu fəslin birinci bölməsi “*Deyksis probleminin dilçilikdə qoyuluşu*” adlanır. Deyksis termini lap qədim zamanlardan mövcuddur. İndiki zamanda deyksisə alman dilçisi K.Bruçman diqqət yetirmişdir. Ondan sonra məşhur avstriyalı psixoloq və dilçi K.Büler deyksis barədə maraqlı faktlar söyləmişdir. Onun 1934-cü ildə çıxan “Dil nəzəriyyəsi” əsəri deyksis probleminin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. R. Perkins bir sıra qrammatikləşdirilmiş deyktik kateqoriyaların antropoloji xüsusiyyətlərini araşdırmışdır¹. O, dildə bir sıra deyktik fərqi olan əlaqə fərziyyəsi və bu dili istifadə edən mədəniyyət mürəkkəbliyini yoxlamışdı (mədəniyyət mürəkkəbliyi antropoloji meyarla qiymətləndirilir). Məsələn: iqtisadiyyat növü, köçəri, sinfi strukturlar və s.² Statistik məlumatlara görə, mədəniyyət necə çətindirə, orada istifadə olunan deyktik kateqoriyaların qrammatikləşdirilməsi də azdır.³

V.Dresslerin tədqiqatında açıq şəkildə istifadə olunan (həmçinin əşya və vaxt bildirən) deyksisin əsas vəzifəsi ətraflı nəzərdən keçirilib. G.Lakof deyksisi temporal, lokal, diskurs və emosionala bölməyi təklif edir.⁴ Deyksisin tədqiqatının daha bir ənənəsi O.Yespersen tərəfindən qoyulmuşdur (bax s.7). C.S.Pirsin işarə triadası olan simvol, ikona və indeks isə fərqli, əlaqələnmiş göstəriciləri və göstərilmişləri xarakterizə edir.⁵

Deyksis (yunanca “*deiktikos*”, latınca “*demonstrasio*”) dil ifadələri, yaxud jestlər vasitəsilə vəziyyətin elementlərinə işarə deməkdir. Deyksis mətnin yaranması vəziyyətinə və bu vəziyyətin iştirakçılarına işarə edən kateqoriyalardan biridir. Deyksis adı altında qədim yunanlar əsasən əvəzliyə istinad edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, əvəzliliklər sözlərə heç də hər hansı bir xüsusiyyət vermirlər, yalnız onlara işarə edirlər. Məhz bu termin də Avropa dillərində işarə əvəzliliklərinin göstəricisi kimi

¹ Perkins Revere D. Deixis Grammar and Culture. Typological studies in language/ Revere D. Perkins Amsterdam: Gown Benjamin Publishing Company, 1992, p. 95

² Yəni orada, s. 98

³ Yəni orada, s. 103

⁴ Lakoff G. Women fire and dangerous things. What categories reveal about the mind University of Chicago press, Chicago, 1987, p. 63

⁵ Пирс Ч.С. Критика и семиотика. Новосибирск: Итея, 2001, с. 110.

işlənmişdir. Belə deyə bilərik ki, faktiki olaraq istənilən nitq hissəsi deyktik mənasını ifadə edə bilər. Müxtəlif nitq hissələri üçün deyktiklik dərəcəsini belə qeyd etmək olar: “Ən yüksək dərəcə əvəzliliklər üçün, ən aşağı dərəcə isimlər üçün” hesab olunur. Bu xüsusiyyət feillərə də aiddir.

Deyksis əsasən dilin kontekstual təbiətinin lingvistik kodlaşdırılması kimi müəyyən edilir. Belə ki, dilin yer, zaman və şəxs kontekstinə bağlılığı deyksis, bu əlaqəni yaratmağa məsul olan elementlər isə deyktik elementlər adlanır. Bu deyktik elementləri üç əsas ümumi kateqoriyaya bölmək olar:

1. Şəxs əvəzlilikləri - /I, me, you/ ilə ifadə olunan *şəxs deyksisi* - bunlar danışanları, dinləyənləri və danışanla əlaqəyə girən üçüncü iştirakçıları müəyyən edir;

2. Söyləmlə əlaqəyə girən, zamanın tərzini müəyyən edən, /now, then, today/ zərfləri ilə ifadə olunan *zaman deyksisi*;

3. *Məkan deyksisi* - Bu deyksis /here, there/ zərfləri və /this, that, these, those/ *işarə əvəzlilikləri* ilə ifadə olunur ki, bunlar da danışanla əlaqəyə girən obyekt və hadisələrin yaxınlığını və ya uzaqlığını bildirir¹.

Birinci fəslin ikinci bölməsi “*Deyksis kateqoriyasının öyrənilməsinə dair müxtəlif baxışlar və nəticələr*” adlanır.

Deyksisin zəngin tarixinə və geniş yayılmış mövzu olmasına baxmayaraq, o hələ də tam öyrənilməmiş bir problem olaraq qalır, o hələ də fəlsəfi cəhətdən sirlili və təbii dil vahidi kimi tam olmayan bir anlayışdır.

Deyksisin tədqiqinə müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, görünür ki, o özünü funksional bir anlayış kimi bürüzə verir; deyksis kateqoriyasının əsasını funksional əlamət-ışarə təşkil edir. Adlardan fərqli olaraq deyktiklər referentləri əlamətlərinə görə ayırırlar, bunlar da nitq vəziyyətində olan digər predmetlərlə nisbilik təşkil edir. Deyksis əsasən dilin kontekstual təbiətinin lingvistik kodlaşdırılması kimi müəyyən edilir. Ç.Filmor yazır: “Deyksis dilin o aspektlərinə verilən addır ki, onun təfsiri sözləmə aktına, sözləmə zamanına və sözləmə zamanından əvvəl və sonra olan vaxtlara, sözləmə vaxtı danışanın məkanına və danışanla birlikdə nəzərdə tutulan auditoriyanın eyniliyinə nisbidir. Deyksis haqqında geniş

¹ Lyons G. Semantics. Vol.2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977, p. 153

nəzəriyyə danışanın məkan, zaman və sosial orientasiyasının digər aspektlərini də nəzərə alır”¹.

Deyksis üçün formal və funksional kriteriya təklif edən bu tərif deyksisin ənənəvi kateqoriyasını - zaman, məkan və sosial kateqoriyasını müəyyən edir. Buradan belə məlum olur ki, deyksis söyləm hadisəsində xüsusi bir əlaqəyə səbəb olur.

C.Layonsun deyksis haqqında tərifi, Ç.Filmorun tərifinə uyğun gəlir, lakin əlamətlərin spesifik növlərinin çox əhatəli konturları bu terminin tarixində əsas deyktik baza hesab oluna bilər².

C.Layons yazır: “Yunan mənşəli “göstərmək, işarə etmək” sözündən yaranan deyksis termini indi dilçilikdə şəxs və işarə əvəzliliklərinin funksiyalarına zaman və digər müxtəlif qrammatik və leksik əlamətlərə şamil olunmaq üçün işlədilir. Bu da söyləmləri söyləm aktının məkan, zaman əlaqələrinə aid edir”³.

C.Hoket bəşəri dil üçün universal olan deyktik elementlərin iki aspektini qeyd edir: hər bəşəri dilin özünün deyktik elementləri var və o deyktik elementlər arasında 1-ci və 2-ci şəxs təkdə olan əvəzliliklər var.⁴

F.Klayn bildirir ki, deyksis prinsip etibarilə eyni yolla bütün dillərdə eyni funksiyaları yerinə yetirir.” Dil universalilərinin tədqiqində deyksisin mərkəzləşməsi xüsusi şərtlərlə, əvəzliliklərlə, anafor, zaman, sözlərləri və qoşma elementlərlə tam aydınlaşır.⁵

Ç.Pirsə görə işarə hər hansı bir şeyi müəyyən edən nəsnədir ki, o özü aid olduğu obyektə aid olur və təsir edən öz növbəsində işarəyə çevrilir.⁶ Bu xarakteristika onunla izah olunur ki, “simvollar” yalnız öz mənalılarının konsepsiyası ilə əlaqələnmiş işarələrdir. Məsələn, bir birliyin üzvləri xüsusi bir heyvanı bir ixtiyari adla, deyək ki, /it/ adı ilə adlandırma bilərlər. Başqa bir birliyin üzvləri isə həmin heyvanı fərqli bir ixtiyari

¹ Fillmore Ch.J. Toward a Theory of Deixis. // University of Hawaii Working Papers in Linguistics 3/4, 1971, p. 220.

² Lyons G. Deixis, space and time in Semantics. Vol.2. Cambridge University Press, 1977, p.110

³ Yenə orada, s.112

⁴ Hocket Charles P. A course in modern linguistics. New York: Macmillan, 1958, p.138

⁵ Klein F. A Quantitative Study of Syntactic and Pragmatic Indications of Change in the Spanish of Bilinguals in the U.S. Ed. W.Labov. Locating Language in Time and Space. Academic Press, Inc, 1980, p.124

⁶ Пирс Ч.С. Критика и семиотика. Новосибирск: Итея, 2001, с. 118

adla, belə ki, “bi cu” adı ilə adlandırıla bilərlər. Danışanın bu və ya digərini seçməsi çox güman ki, onun birliyinin konsepsiyası məsələsidir. İkonlar isə elə işarələrdir ki, bu zaman obyekt bir - biri ilə təbii əlaqəyə girir. Məsələn, bir memarlıq eskizi hər hansı bir binanı təmsil edir.

Bütün deyktiklər indeksdirlər, çünki onlar mövcud əlaqələr əsasında öz referentlərinə işarə edib onları göstərə bilirlər, lakin heç də bütün indekslər deyktik deyillər. Ç.Pirsin 20-ci əsrdən bəri yazdıqları ilk dəfə idi ki, indeks termininin işlənməsini əhatə edirdi.

Bir neçə onillik sonra R.Yakobson tamamilə yeni bir yanaşma təklif edərək O.Yespersenin şifterlər üzrə ideyalarını davam etdirdi. R.Yakobson şifterləri indeksik simvollar kimi təsnif etmişdir. Bu alimə görə, şifterlər həm simvolik, həm də indeksikal funksiyaları özündə birləşdirir.¹ Ç.Filmor deyksisi şəxsi, müvəqqəti, fəza, sosial və mühakimə kimi təqdim edir. Mühakimə deyksisi bu diskursun aspektlərinə işarə edən leksik, qrammatik elementlərin seçimi ilə bağlıdır.²

Bu alim deyksisi mətnlə müqayisə etmir. Onun fikrincə, bunu ifadə edən vasitələrdə dilin şifahi və yazılı variantları aşkar olur. Sosial deyksis sosial vəziyyətin bir sıra reallığını əks etdirir.³

Q.Rauh deyksisin aşağıdakı növlərini ayırır: ekstralingvistik deyksis, uydurmaya münasibət deyksisi, konstruktiv fantaziyalar deyksisi, mətn deyksisi, analogi deyksis, eqosentrik olmayan deyksis, anafirik deyksis.⁴

Azad cümlələr arasında münasibəti bildirən mətn deyksisdə olan identifikasiya, işarəedic, aktuallaşdıran, müəyyən olmayan, ümumiləşdirən, kvalitativ və kvantitativ növlərin ifadə vasitələrinə uyğun determinativlərdir.⁵

Birinci fəslin üçüncü bölməsi “*Deyksis kateqoriyasının öyrənilməsində yaxın və uzaq qarşılaşma*” adlanır. Deyksis haqqında danışanda deyktik sözlərə adətən */here-there/(burada-orada)*, */now-then/(indi- sonra)*, */this-that, /(bu-o) /I-you/(mən-sən)* aid edirlər. Burada bir çox semantik düzəltmələri: */here – there/(burada-orada)*, */from here -*

¹Jakobson R. Shifters, Verbal Categories and Russian verb. In Selected Writings of Roman Jakobson, vol. 2. Word and Language. The Hague: Mouton, 1971, p.105

² Fillmore Ch. Santa Cruz Lectures on Deixis. Bloomington, 1975, p.57

³Yenə orada, s.68.

⁴ Rauch G. Aspects of Deixis. In Rauh, G. (ed.). 1983, p.78

⁵ Yenə orada, s. 105.

*from there/(buradan- oradan), /today - yesterday – tomorrow/(bu gündünən-sabah), həmçinin /the day before yesterday, the day after tomorrow, the day before/ (dünən yox, srağagün, sabah yox o biri gün, bir gün əvvəl) və digər ikinci dərəcəli törəmələri nəzərə almaq lazımdır. Müəyyən anlayış sistemini əks etdirən bütün bu sözləri fəza və vaxtın sadələvh fizikası adlandırmaq olar.¹ Danışan həm söyləmin semantik fəzasını, həm də dilin deyktik sözlər sistemini yaradır. Bir tərəfdən danışan istiqamət verəndir, məhz buna görə ünsiyyət aktında fəza və vaxtın hesablanması aparılır. Digər tərəfdən danışana istinad iki əsas vaxt və fəza deyktik təbii dilin təfsir özəyini – */here və now/*, onların vasitəsilə isə digərlərini yaradır. */I-not- i/-*nin qarşılaşması deyktik leksikanı yaradan qarşılaşma - yaxın (proksimal) və uzaq qarşılaşmanın (ekstremal) - əsasıdır. Bir sıra dillərdə orta (medial) deyksis də var, biz isə universal olduğuna görə, ikisi ilə məhdudlaşırıq.*

Bu qarşılaşmanın olması haqda şərh klassik deyktik sözlərin lüğət yozmasını üzə çıxarır. Yozumun bir növü kimi danışanın gözü qarşısında duran kimə və nəyəyə işarə edən *-/this/-*dən olur. */That/*danışanın digəri yox, söhbət etdiyinə, */this/-*dən fərqli olaraq uzaqlaşdırılmış şəxs və əşyaya işarə edir. Məsələn:

/Other people were anxious to get that soap at this price/

(Digər insanlar o sabunu bu qiymətə almaqda tərəddüd edirdilər).

/Here/ hazırda yaxınlıqda olan kimə ya nəyəyə, */Then/* o vaxt, indi yox, keçmişdə və gələcəkdə olan vaxta, */I/* danışanın özünə, */There/* isə hansısa bir əşyanın müəyyən məsafədə olmasına işarə edir. */You/,(sən)* yaxın adama, yaxud hansısa bir şəxsə kobud, familiar yanaşanda istifadə olunur.

Birinci fəslin “*İkinci (əlavə) deyksisin formalaşması yolları*” adlanan dördüncü bölməsində deyksis anlayışı bir daha dəqiqləşdirilir. Burada danışmaq situasiyası ilə bilavasitə əlaqədə olmayan və xüsusi nitq rejimində əsas deyksisin (yəni öz mənasını daşıyan deyksis) transformasiyasını özündə göstərən *əlavə deyksisin* araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Deyksis anlayışı sözün öz işarəedicisi ilə danışmaq aktına işarə vasitəsi ilə (eksplisit, yaxud implisit) uyğunlaşdırılır. Bu deyksisin ümumən müəyyən olunmasıdır (dialoji nitqə əsaslanan). Danışmaq aktına

¹ Lyons G. Semantics. Vol.2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977, p.95

işarə dialoji nitqdə aktual, yaxud potensial danışana istiqamət kimi həyata keçirilir.

Dialoji nitq kommunikasiya iştirakçıları arasında ifaların dəyişməsi imkanı ilə xarakterizə olunur. Burada dialoq prosesində danışan dinləyici olur, dinləyən isə danışan, yaxud sözü gedən şəxs dinləyən olur. Bu da sonra ona ünsiyyətdə iştirak etmə imkanı verir (yəni danışan rolunda). Bununla belə /I/ adlanan şəxs /you/ ya da /he/ (yaxud /she, it/) kimi işarələnir; /you/ adlanan şəxs /I/ yaxud/ he (she, it); /he(she, it)/ /I/ yaxud /you/ adlanır.

Məhz bu fenomen deyktik sözlərin özəyini yaradan şəxs əvəzliliklərinin istifadəsinin əsasında durur. Doğrudan da, bütün deyktik sözlərin semantikasını şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunmuş referensiyayı (referensial işarəedici) özünə daxil edir.

Beləliklə, *ilkin* deyksis dialoji nitqin adi şəraitində reallaşır. Dialoq məlumatı göndərən və qəbul edən arasında rolların dəyişməsi imkanına rəğmən fikirləşərək danışan və qəbul edənin olmasını tələb edir.

Əlavə deyksis haqda o vaxt danışmaq məqsədəuyğundur ki, təsvir edilən mövqe danışanın mövqeyinin müəyyən transformasiyası kimi təqdim oluna bilsin.

Beləliklə, iki fərq var: *əsas*, yaxud öz mənasını daşıyan deyksis və *əlavə* deyksis ki, onun iştirakı ilə də danışmaq aktı ilə nisbət birbaşa olmayan hərəkətlə həyata keçirilir. Əsas deyksis vəziyyətində kommunikasiya iştirakçısına, yəni tipik halda nitq subyekti kimi danışana bilavasitə yönəm yer tutur. Burada deyktik sözləri nitqin yaranma şəraitinə əlavə edirlər.

Birinci fəslin beşinci bölməsi "*Deyktik vahidlərin məndə metaforikləşmə prosesi və onların tipologiyası*" adlanır.

Deyksisin mahiyyəti subyektiv yox, intersubyektivdir, ona görə ki, o, ünsiyyət iştirakçıları arasında kommunikativ "sahə"də törənir.

L.V.Belozeroва öz dissertasiyasında fəza, deyksis, metafor və qiymət kimi kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edərək "oxşarlıq" terminindən istifadə edir.¹ Təhlil əsasında fəza metaforlarının bir neçə üsulu və onların dildə reallaşması seçilir. Deyksisin digər növlərinin konseptual strukturu metaforik keçidə əsaslanır. Bu halda deyktik metaforu fəza

¹Белозерова Л. В. Средство категорий дейксиса, метафоры и оценки: на материале английских пространственных прилагательных: Автореф. дис... канд. филол. наук. СПб., 2007, с. 69.

deyksisinin əsas domen rolunu oynayan şəbəkə halında təsəvvür etmək olar. Məqsədli domenlər isə müvəqqəti deyksis, xüsusi deyksis, sosial deyksis və diskurs deyksisidir. Onlar hamısı fəza deyksisindən metaforik yolla törənir.¹ S.Levinson qeyd edir ki, şəxsi və sosial deyksis bir tərəfdən, müvəqqəti deyksis və diskurs deyksisi, digər tərəfdən metaforların radikal şəbəkə vasitəsilə fəza deyksisi ilə əlaqədardır.² Biz S.Levinsonun bu fikri ilə razılışıq və hesab edirik ki, fəza deyksisi bütün deyktik ölçülərə koqnitiv yol açır.

Aşağıdakı misallar statik fəza və vaxt ifadələrinin paralel istifadəsini göstərir:

/at the corner/ → /at noon/(künədə)(günorta vaxtı)

/from here to there/ → /from two o'clock to four o'clock/(buradan oraya, saat 4-dən 5-ə)

/through the tunnel / → /through the night/(tunelin içərisindən, gecə yarısından)

Vaxt hərəkət obyektidir, yəni vaxtın konseptləşməsi fəzada təməlini qoyur. Vaxt deyksisini fəza deyksisindən anlamaq məntiqlidir. Konseptual metafor nəzəriyyəsi ehtimal edir ki, bütün dillər az ya çox olaraq “*zaman fəzadır*” metaforundan istifadə edir. Yəni bu abstrakt və hiss olunmayan cisim vaxt kimi, bizim şüurla fiziki fəzada konkret təcrübədən sonra anıla bilər.

Bir çox dildə olduğu kimi, ingilis dilində də 2 metaforik sistem aşkarlanır. Vaxt – fəza. Birinci, danışanın vaxt xətti boyunca hərəkəti və gələcəyin istiqamətinə əsaslanır. İkincidə danışan tərpənməzdir, vaxt isə çay, yaxud konveyer lenti kimi ötəri olaraq keçmişdən gələcəyə axır.

Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Şəxs hərəkət metaforudur

/I am going to do that/(Mən bunu etməyə hazırlaşırım) Bu cümlədəki /to go/ feli özünün leksik mənasında olduğu kimi heç də hərəkət ifadə etmir. Bəzi hərəkət feilləri kimi /to go/ feli də öz mənalının metaforik dəyişməsinə imkan yaradırlar. Burada bu metaforik dəyişmə deyktik xarakter daşıyaraq özlərini situasiyaya işarə kimi təqdim edirlər.

Digər bir nümunəyə diqqət yetirək:

¹Yenə orada, s. 42.

²Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p.112

/ How much does the strawberry go in the market?/ (Bazarda hazırda çiyələk neçəyə gedir?)

Burada “gedir” sözü yerimək yox, qiymət mənasında verilir. Az miqdarda hərəkət bildirən feillər öz mənasının metaforik dəyişikliyi bildirir. Bu metaforik dəyişikliklər, misallar göstərdiyi kimi, deyktik xüsusiyyətə malikdir, yəni vəziyyətə işarə etmək mənasını daşıyır. Vəziyyətə işarə feillərin metaforik istifadəsilə həyata keçirilir və burada deyksis metaforik adlanır.

Vaxt hərəkət metaforudur

/The years to come // the years gone by/ (Gələnlər, ötüb keçən illər). Bu sözlərdə heç də zamanın hərəkət edərək yeriməsinə işarə edilmir, burada illərin həyatımıza daxil olub bizi tərk etdiyinə işarə olunur.

/The holidays are coming fast, night follows day/ (Tətillər sürətlə gəlir, gündüzün ardınca gecə gəlir)

Bu iki sistem ayrılıqda qabaq / arxa qarşılaşmasını əks etdirir.

Danışanın gələcəyə gedişi irəlində olan, keçmişə gedisi isə geridə olan kimi dərk olunur. Vaxt gedən sistemdə əksinə vaxt gələcəkdən yaxınlaşaraq keçmişə doğru gedir.

Birinci fəslin altıncı bölməsi “*Deyksis və anaforik vasitələr*” adlanır.

Anafora konkret bir referensiyanın əsas mexanizmidir. Anaforanın müasir şərhə belə bir fikrə əsaslanır ki, anaforik münasibətlərin funksionallaşmasını idarə edən qanunauyğunluqlar eyni zamanda sintaktik strukturların qurulmasını, daha dəqiq desək, mətnin qurulmasını idarə edir.

Koreferensiya məsələsi anafora anlayışını başa düşməkdə ciddi rol oynayır. Son illərin tədqiqatı göstərdiyi kimi, pronominalizasiya mətnin aktual üzvlənməsi ilə sıx bağlıdır. Əgər bu məsələyə həsr olunmuş erkən tədqiqat işləri üçün sözlərin mövzusunun pronominal elementlərinin eyniləşdirilməsi xarakterdirsə, müasir tədqiqatlar adətən bunu təsdiq edir ki, tema, rema nisbəti və əvəzlilik işlənməsi əvvəllər hesab olunduğundan daha mürəkkəbdir. Məsələn, aşkar olunub ki, əvəzlilik tema kimi çıxış etsə, onda onun antedenti sonradan həmin cümləyə rema vəziyyətində daxil ola bilməz. Bundan başqa, əvəzlilik antedentə nisbətən daha aşağı kommunikativ dinamizmə malik ola bilməz, əgər antedent əvəzliyə nisbətən daha yüksək kommunikativ dinamizmə (KD) malik olsa, o zaman onlar koreferent deyillər. Bütün bu müşahidələr təbii ki, deyksisin sərhədlərindən uzaqlaşır, ona görə də razılaşmamaq olmaz ki, anafora

problemi deyskis problemindən daha genişdir, hərçənd ki, o deyskislə çox sıx bağlıdır.

Ümumiyyətlə, məlumdur ki, kommunikativ akt iştirakçılarını ifadə edən 1-ci və 2-ci şəxslərin formaları adətən deyktik funksiyalarda çıxış edirlər, 3-cü şəxs isə həm deyskisdə, həm də anaforada işlənir. Antesedent termini özü aydınlıq tələb edir və həmişə əvəzliyi qabaqlayır, lakin həm də ondan sonra da işləmə bilər. Müasir dilçilikdə terminalogiyanı dəqiqləşdirmək üçün çox cəhdlər edilir. Dilçilər retrospektiv və prospektiv anafora və yaxud müvafiq olaraq anafora və katafora terminlərini işlətməyə başlayırlar. Anafora mətnədə adətən işlənmiş bədii ifadənin təfsirinin digər ifadədən asılı olma, yəni linqvistik təzahürdür.¹ Bu, müəyyən edən ifadə antesedent - ifadənin qabaqcadan deyilmiş vahidi, (əgər o anaforik ifadədən sonra istifadə olunursa) yaxud postsedent (əgər sonra yaranırsa) adlanır². Məsələn: */Mother cooked dinner. She cooked it in the morning./* (*Ana nahar hazırladı. O, onu səhər bişirdi.*) *söyləmində anaforik ifadə /she//mother/, /it/ ifadəsi isə/dinner/-ə ünvanlanır.*

Anafora ilə yanaşı deyskis də əsas mexanizmdir ki, onun köməyi ilə danışan mühakimədə referentləri idarə edir.³

Birinci fəslin yeddinci bölməsi “*Şəxs deyskisində şəxs əvəzliliklərinin deyktik özəllikləri*” adlanır.

Tədqiqatdan görürük ki, deyktik vasitələr (şəxsi, denotativ və xronotopik) danışanın rolu və nitqin funksional - mənalı modelindən asılı olaraq müxtəlif cür qarşılıqlı əlaqə qurur. Xüsusən işarə əvəzlilikləri deyskis funksiyasını yerinə yetirirlər:

1) *prosesin danışiq məqamındaki elementlərinin jestlər və dil vasitələri ilə göstərilməsi:*

2) *söyləmlərdə deyiliş məqamından asılı olaraq yer, şəxs və zaman strukturunun xüsusiyyət və ya funksiyasının göstərilməsi (deyktik ifadə).*⁴

¹Ehlich K. Anaphora and deixis: Same, Similar of different? In: Jarvecla, R and w Klein (eds): Ehlich K. «Anaphora and deixis: Same, Similar of different?» In: Jarvecla, R and w Klein (eds). Cambridge. Cambridge University press, 1977, p.67.

²Yenə orada, s.70.

³Bühler K. Theory of Language: The representational function of language. Amsterdam: John Benjamins, 1990, p.95.

⁴Levinson S.C.Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press,1983, p.112.

Deyksisin ənənəvi üçlüyü içərisində şəxs deyksisi xüsusilə diqqət cəlb edir. Şəxs deyksisində xüsusiləşdirilmiş deyktik üslublar istifadə olunur. Onlara kommunikativ aktın iştirakçalarına işarə edən əvəzliliklər aiddir: danışan və həmsöhbət. Qeyd etmək lazımdır ki, 1-ci şəxsin şəxs əvəzlilikləri şəxs deyksisinin əsas ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Şəxs deyksisi söyləm çərçivəsində qrammatik şəxslərdən bəhs edir.

Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. *Birbaşa cəlb olunan şəxslər (danışan, həmsöhbət); 2. Söyləmdə xatırlanan şəxslər; 3. Birbaşa cəlb olunmayan şəxslər; yəni o şəxslər ki, söyləmi əsədirlər, lakin onlara birbaşa müraciət olunmur*¹.

Məsələn: */I* am going to the market. / (Mən marketə gedirəm)

/They tried to hurt *me*, but *he* came to the rescue./ (Onlar məni incitməyə çalışdılar, lakin o məni xilas etməyə gəldi).

/Would her highness wish to have dinner?/ ironiyalı və yumoristik frazada: / Her highness/ belə bir hadisəyə aid olur ki, mətbəxdə çox məşğul olan bir şəxs başqalarına kömək etməkdə çox tənbel olan birinə işarə edərək ona eşitdirir.

Deyksisin, xüsusən şəxs deyksisinin ifadə olunmasında birinci şəxs əvəzliyinin böyük rolu vardır. Birinci şəxsin deyksisi məhz danışan şəxsin özünə işarə etməsidir. Bədii rəvayət birinci şəxsin şəxs əvəzliyini müəyyən etmək üçün nisbətən asan ədəbi mətn növüdür.² Bir roman və ya qısa bir hekayənin təqdimatı zamanı bu hekayəni söyləyən şəxs ya birinci, ya da üçüncü şəxs ola bilər. Məhz birinci şəxs əvəzlilikləri */I/ - (mən), /me/ - (mənə), (məni), /my/ - (mənim), /we/ - (biz), /us/ - (bizi, bizə), /our/ - (bizim)* nəql edən tərəfindən qəbul olunmuş özünə istinaddır. Şərti olaraq, nəql edənlər tədbirlərdəki iştiraklarına uyğun olaraq rəvayət olunurlar. Birinci şəxs nəql edən tərəfindən söylənilən hekayə, hadisələr bir “göz şahidi” kimi izah olunur. İngilis dilində 1-ci şəxs əvəzliyi */I/* həm dialoqda, həm də nəqli cümlələrdə, ən çox söyləmələrdə daha çox vacibdir. */I/* deyktiki ingilis söyləmlərinin əksəriyyətində buraxılmamalıdır. Elə buna görə də ingilis dili */non – pro – drop /* kimi həm sintaktik, həm də diskurs münasibətlərində xarakterizə olunur. Buna baxmayaraq, yenə də ingilis danışığı dilində 1 - ci və 2-ci şəxsin elliptik əvəzlilikləri olan söyləmələrə rast gəlmək olur. Məsələn:

¹Yenə orada, s.175.

²Пирс Ч.С. Критика и семиотика. Новосибирск: Итея, 2001, с.103.

/Hope to see you later./(*Sonra görüşmək ümidilə*). cümləsi, */I hope to see you later/*. (Ümüd edirəm tezliklə görüşəcəyik). cümləsinin əvəzinə işlənir və yaxud */Really learning it /*cümləsi (Həqiqətən öyrənirəm), */I am really learning it/*. (*Mən həqiqətən bunu öyrənirəm*) cümləsinin əvəzinə işlənir.

Şəxs deyxisinin ifadə olunmasında II və III şəxs əvəzliliklərinin də böyük rolu vardır.

Aşağıdakı oxşar konstruksiyalara diqqət yetirək:

/Can't bear that;/(Buna dözə bilmirəm)

/Like to have a little talk together with you and your parents//.
(*Səninlə və valideynlərinlə birlikdə bir balaca söhbət etmək istərdim.*)

Bu nümunələr 1-ci şəxs tək üçün işlənən cümlələrdir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, */I/* əvəzliyi bu cümlələrdə buraxılmışdır, lakin onu kontekstdən hiss etmək olur. Aşağıdakı cümlələr isə 2-ci şəxs tək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn:

/Had a good rest?/(Yaxşı dincəldin?)

/Want to go!/? (Getmək istəyirsən?)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, 2-ci şəxs üçün əsasən sual tipli söyləmlər xarakterikdir.

Üçüncü şəxs nəql edən isə ya obyektiv müşahidəçi və ya fikir söyləyən kimi, ya da söz məhdudiyyəti olan bir şəxs kimi izah olunur. Şəxs əvəzliliklərini deyxis adlandıran bir sıra linqvistik xüsusiyyətlər vardır. Bunlar məkan (məsələn, burada), şəxs (məsələn, siz), zaman (məsələn, keçmiş zaman, indiki zaman, indi, o zaman) ifadə edən linqvistik markerlərdir ki, onlar da oxucunu nəqlin öz - özünə qapalı qalmasına yönəldir. */Mən, burada, indi və, indiki zaman /*natiqin mövqeyinin sıfır nöqtəsi olaraq proksimal kimi təsnif edilir. */Siz, orada, sonra və keçmiş zaman/* isə şəxs, məkan və vaxtı natiqin mövqeyinin sıfır nöqtəsindən uzaq olaraq distal kimi təsnif olunur. Şəxs bildirən deyxislər ünsiyyət iştirakçılarının rollarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Aşağıda verilən şəxs əvəzlilikləri buraya aiddir: */mən, sən, o, biz,siz, onlar/*.

Birinci fəslin səkkizinci bölməsi “*Deyxisinin təyin əvəzlilikləri ilə təzahürü*” adlanır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi olaraq işarə funksiyasını işarə əvəzlilikləri yerinə yetirirlər: kommunikanlar onlardan ünsiyyət zamanı lazım olan obyekt və subyektləri fərqləndirmək üçün istifadə edirlər. Təyin əvəzlilikləri obyekt və subyektlərin keyfiyyət və xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək onlara işarə edirlər. Biz

dissertasiyamızda ilk dəfə olaraq təyin əvəzliliklərinin də deyktik funksiyada işləmə bildiklərini tədqiq etmişik. Təyin əvəzlilikləri mətnə daşdıqları deyktik funksiyalarına görə fərqlənirlər. Onlar arasında deyktiklik dərəcəsinə görə fərqlənən, işləndiyi situasiyadan asılı olan, deyktik gücü daha yüksək olan */each/* təyin əvəzliyinə diqqət yetirək. */Each/* təyin əvəzliyi müəyyən qrup şəklində nəzərə çatdırılan əşya və ya şəxslərin hər birinə ayrı-ayrılıqda işarə edir və bu da o fikri özündə birləşdirir ki, bu fərd üçün söylənilən hər bir şey bütünlüklə qrupa şamil olunur. */Each/* təyin əvəzliyi *hər şəxs və hər şey* anlamında işləndiyi üçün, kontekstdə iştirak edən həm canlı insanların, həm də cansız əşyaların hər birinə ayrı-ayrılıqda işarə edir.

İngilis dilində mövcud olan */each/* təyin əvəzliyi bir sıra qrammatika kitablarında qeyri-müəyyən əvəzliliklər və determinantlar qrupuna daxil edilir.

Determinant kimi işlənen */each/* təyin əvəzliyi hər hansı bir qrupun tərkibinə daxil olan hər bir şəxsə və ya əşyaya (sayıla bilən) işarə edir və onun deyktik gücü məhz bu işarədədir. Məsələn:

/Each applicant has five choices//. (Hər bir ərizə verənin beş seçimi var).

/Each country is subdivided into several districts// (Hər bir ölkə bir neçə rayona bölünmüşdür).

/Both/ təyin əvəzliyi qabaqcadan yada salınmış iki şəxsi, əşyanı və ya fikri ifadə etmək üçün işlədilir. Nümunələrə diqqət yetirək: */They looked much alike and were both short, heavily built, dark-haired, their hair growing low on their foreheads, dark-eyed and brown//* Danışan */both/* əvəzliyini işlətməklə bu cümlənin subyektinə işarə edir. Məlumdur ki, bəzən danışan və ya yazan şəxs cümlə strukturunda yer tutan bir sözlün, ifadənin və ya birləşmənin mənası ilə kifayətlənməyərək, həmin söz, ifadə, birləşmə haqqında əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq məqsədi güdür və buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələri daxil edir. Əlavə adlandırılan bu cür sözlər və birləşmələr izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən sonra işlənir. Belə ki, biz */both/* təyin əvəzliyini iki şəxsə və ya əşyaya aid olan bir isim qrupunun qarşısında işlədə bilərik.

Biz həm də */both/* və ya */both of/* sözlərini */these/,/those/* tipli deyktik dərəcəsi yüksək olan işarə əvəzliliklərinin və ya sifəti əvəzliliklərlə başlayan isim qruplarının qarşısında işlədə bilərik. Məsələn:

/The answer to both these questions is yes//. (Bu sualların hər ikisinə cavab müsbətdir).

/Both of these houses were described by Aubrey//. (Bu evlərin hər ikisi Aubri tərəfindən təsvir olunmuşdu).

/I've got both their addresses.// (Onların hər ikisinin ünvanını almışam).

Misallardan görüldüyü kimi, */both/təyin* əvəzliyi deyktik funksiyaya malik olaraq həm */these/, /those/* işarə əvəzliliklərinə, həm də sifəti əvəzliliklərlə başlayan isim qruplarına işarə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “*Məkan deyksisi deyksis kateqoriyasının bir növü kimi*” adlanır.

Bu fəslin birinci bölməsi “*Məkan deyksisi fenomeninin tədqiqi aspektləri*” adlanır.

Məkan deyksisi obyektin deyktik mərkəzə nisbətən lokallaşması ilə bağlıdır və obyektin danışıana nisbətən yerinin göstəricisidir. Məkan deyksisi üçün danışandan əlavə bir komponent də əhəmiyyətlidir ki, o da seyr edəndir. Məkan deyksisi, həmçinin fəza deyksisi kimi də tanınır və söyləmə uyğun olan fəza ilə bağlıdır. Danışıana yaxın, yəni proksimal və danışandan uzaq, yəni distal kimi fərqlər ümumiyyətlə demonstrativlərdə, yəni işarəedicilərdə kodlaşdırılır. Bunlara misal olaraq ingilis dilində */this, these/* (proksimal), */that, those/* (distal) işarə əvəzliliklərini və yer bildirən deyktik zərfləri, məsələn, */here/(proksimal), /there/(distal)* zərflərini göstərmək olar. Məsələn:

1. */I enjoy living in this city//.* (*Mən bu şəhərdə yaşamaqdan zövq alıram*)

2. */Here is where we will place the statue//.* (*Heykəli yerləşdirəcəyimiz yer buradır*).

Bu bölmə ingilis dilində məkan deyksisinin fenomeninin öyrənilməsinə həsr edilib. Məkan görünüşlərinin tədqiqinin vacibliyi ondan ibarətdir ki, o insan şüurunda dünyanın düzəlişi üçün bir formadır.

O.Q.Bondarenko qeyd etdiyi kimi, deyksis situasiyanın, dildə həqiqətin bir hissəsinin əks olunmasını bildirən vəziyyətin komponentlərinə işarə ilə əlaqədardır. Bu komponentlərin əsası yer və vaxt

kommunikantları olduğu üçün deyksisin əsas növləri şəxs, məkan və zaman olmalıdır. Məkan və vaxt deyksisi bir-biri ilə yaxından əlaqədardır.¹

Məkan deyksisi söyləmin məkan kontekstlə eyniləşdirilməsi mexanizmidir. Məkan deyksisinə işarə əvəzliliklərini, yer bildirən zərfləri, həmçinin bir neçə istiqamət və hərəkət bildirən feilləri də aid etmək olar. Məkan deyksisi danışıq aktında olan iştirakçıların yerləşməsinə nisbətdə olan fəza yerləşmələrinin kodlaşdırılmasından bəhs edir.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “*Məkan deyksisinin ifadəsində işarə əvəzliliklərinin funksiyaları*” adlanır. Desək ki, deyksis mətnin elementlərinin qurulmasında əsas mexanizmlərdən biridir, onda bunu da qeyd etməliyik ki, işarə əvəzlilikləri bu mexanizmin əsas elementidir. İşarə əvəzlilikləri mətn deyksisinin yaranmasında deyktik element kimi çıxış edir. İşarə əvəzlilikləri mətn içərisində ən geniş işlənən */this/* əvəzliyidir ki, o da çox hallarda birbaşa işarə, yəni deyksis funksiyasını yerinə yetirir. İşarə əvəzlilikləri, ilk növbədə, işarə kateqoriyası ilə əlaqəlidir. Bu kateqoriyanın ünsiyyət prosesində rolu çox aydındır. Məhz işarə olunma bir predmeti digərləri arasından ayırıb götürməyə imkan verir. İşarə əvəzliliklərinin semantik təhlili işarə funksiyasının ikili başa düşülməsinin vacibliyini göstərir: mətndaxili işarə kommunikativ məqsəddən asılı olaraq mətnin ötürücüsü kimi bilavasitə işarədən istifadə edir və yaxud mətndaxili işarəyə üstünlük verir. Hər iki halda mətni qəbul edənə istiqamətlənmiş işarə sanki işarənin istinad nöqtəsidir, çünki işarənin qeyd edilən növləri mətn ötürücünün nöqtəyi - nəzərindən qiymətləndirilir.

İşarə əvəzliliklərinin semantikasını ilə bağlı məsələlərə toxunarkən onların əsasən iki funksiya (anforik və deyktik) yerinə yetirdiklərini vurğulaya bilərik. Məkan deyksisi dünya dillərində 2 əsas tipli formal elementlərlə ifadə olunur: işarə əvəzlilikləri daxil olmaqla ad qrupları, yaxud analoqlar */in this forest, this year/* və zərf tipli elementlər */here, today, now, ago/*.

İngilis dilində işarəedicilə isimlər */his/(onun)*, sifətlər */such/(elə)*, differensial zərflər (yer: */here/(burada)*), hadisə vaxtları */now/(indi)* mövcuddur, işarəedicilə ön şəkilçilə və feil */to his/* isə yoxdur. Xəbər verilən faktın fəza- vaxt lokallaşmasına işarə əvəzlilik zərfləri ilə ifadə olunur */here* və *there/(burada və orada)*. Məs:

¹Бондаренко О. Г. Функционально-семантическое поле дейкиса в современном английском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1998, с.98.

/Well, we are all friends here//... /I would advise you to take precautions, as he could arrive any time, if indeed he isn't already here, and staying somewhere incognito .../; /Here he was searched, and nothing being found upon him, locked up//.

(Aha, biz hamımız burada dostuq, mən sizə bir qədər ehtiyatlı olmağınızı məsləhət görürdüm ki, o istənilən vaxt gələ bilər, həm də əlbəttə o hələ orada deyilsə, haradasa qalırsa. Burada o, onun haqqında bir dəlil-sübut tapılmadığı halda axtarılırdı).

Məkan deyksisi istiqamətə uyğun olaraq ingilis dilində aşağıdakı sözlərlə ifadə olunur:

/This way. Grander. Come in. Your shoes are not muddy” “Yes, yes, that will do for me. I'm going that way //).

(Bura buyurun, Grander. Gəlin içəri. Ayaqqabılarınız çirkli deyil.

“ Bəli, bəli, bu mənə yetər. Elə mən bu cür davam edəcəm)

/There was a foreigner with us who made the explosion,” Pablo said./(Orada bizimlə birgə partlayışı edən bir xarici var idi, Pablo dedi).

Misallardan görünür ki, işarə əvəzlilikləri və işarə zərfləri məkan deyksisinin yaranmasında mühüm rol oynayırlar.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi “*Məkan deyksisi mikrosahəsinin əsas konstituentləri*” adlanır.

Məkan deyksisi adətən danışandan, yaxud dinləyəndən uzaqlıq dərəcəsinə ayrılığı, görünmə - görünməmə, mövcudluq, yaxud istiqaməti bildirir. Burada istiqamət adətən danışan, yəni 1- ci şəxs hesab edilir. Deyksisin yalnız bir kateqoriyası olan yerdə o, bir çox hallarda 1 – ci və 2 - ci şəxsə (this, thus) aydınlıq gətirməyə xidmət edir. Dillə işarə uyğun jestlə dəqiqləşdirilə bilər.

Məkan deyksisi müxtəlif mənə ilə hərəkəti bildirənlə */come/ go/ bring/take/* birləşdirilir. Nitq hissələrinə gəldikdə zaman deyksisi sualverici sözlər kimi qeyri simmetrikliliklə xarakterizə olunur.¹

Deyksisin vaxt və yerə yönəmi */before, ago, a week ago, a week before/* sözlərinin köməyi ilə ifadə olunur. Çox maraqlıdır ki, danışan subyekt dəyişən yerdə bütün deyktik göstəricilər əvəzlənir. Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində məkan deyksisi çox vaxt müxtəlif cür qeyd olunanlar, xüsusən hərəkət bildirənlərlə birləşdirilir. Bu planda */to come and to go/* feilləri arasında müxtəliflik xarakterikdir. */ Come/* seyr edənə, */ go/* seyr edəndən ünvanlanmış hərəkətə işarə edir.

¹Тарасова Е.В. Время и темпоральность. М: Просвещение, 1992, с.102.

Məkan deyksisinin mikrosahəsinin əsas konstituentləri */here and there/* əvəzlik zərfləri sayılır. Məkan deyksisi statik və dinamik fəza münasibətlərinə işarə edə bilər. Bununla əlaqədar məkan deyksisinin iki növü ayrılır: *yer və istiqamət deyksisləri*.

Aşağıdakı söyləmləri müqayisə edək:

Yer deyksisi: "I don't like to have dynamite here in the cave," Pablo said/

(Mən burada mağarada dinamit qoyulmasını xoşlamıram, Pablo dedi).

İstiqamət deyksisi: "There's safety," Pablo said. "Within the danger there is the safety of knowing what chances to take. It is like the bull fighter who knows what he is doing, takes no chances and is safe."

(Ora təhlükəsizdir, Pablo dedi. Təhlükə içərisində hansı şansını əldə etməyi bacarmaq özü təhlükəsizlik deməkdir. Bu lap güllə ilə döyüşən döyüşçüyə bənzəyir, nə etdiyini bilir və şansı olmasa da sağ qalır.)

Bəzi zərflər zaman və məkana görə lokalizasiyanı və həmçinin diskursda yerləşmənin referensial qarşılıqlı əlaqəsini yerinə yetirirlər. Deyksis əsasən məkana, referensiya isə zamana istiqamətlənib. Sintaktik baxımdan zaman və yer zərfləri diskursiv məkanın formalaşmasına xidmət edir.

Ənənəvi qrammatikaya görə zərflər keyfiyyət, kəmiyyət və hal – vəziyyət bildirən zərflər adlıq və funksional olaraq iki növə ayrılır. Funksional hal – vəziyyət bildirən zərflərə zaman, yer, tərz – hərəkət, səbəb və s. aid edilir. */Now/(indi), /here/(burada), /then/ (onda), /there/(orada), /therefore/(ona görə də)* və s. bunlara misaldır. Bu elementlər həm də geniş mənada deyktik funksiya yerinə yetirirlər. Bu məsələdə K.Xanqeveld və L.Makkenzi onunla razılaşırlar ki, zaman və yer zərfləri konstruksiyalarda əvvəlki pozisiyada işləmə bilirlər¹. Bununla onlar referensial dəyər əldə edirlər. Bu müəlliflərin yuxarıda adları çəkilən zərflərin semantik xassələrinə münasibətlərində fikir ayrılığı mövcuddur.

¹Hengeveld K. Parts of Speech. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective. Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Kristoffersen, Amsterdam: John Benjamins, 1992, pp. 29-55.

Belə ki, K.Xanqeveld bunları deyktiklər hesab edir, lakin L.Makkenzinin fikrincə bunlar denotativlərdir.¹ Bu səbəbdən də deyksinin bağlılığı məsələsinə, zaman və yer zərflərinin rolu nöqtəyi –nəzərindən adlandırma və referensiyaya diqqət yetirmək zəruridir. Bu şəxs əvəzlilikləri (*I, you, he, she* və s.) yalnız dilin elementlərinin bir sinfini təşkil edirlər ki, onların da mənası söyləmin tipik situasiyasının deyktik koordinatlarına istinad etməklə müəyyən olunmalıdır. Özündə deyksis komponentləri birləşdirən digər elementlərin nümunələrinə */here/* (danışana yaxın) və */there/* (danışandan uzaq), */now/* (danışığ anında) və */then/* (danışığ anında olmayan) kimi yer və zaman zərfləri xidmət edə bilirlər.

İkinci fəslin dördüncü bölməsi "*Məkan deyksisinin sözlərində təzahür imkanları*" adlanır.

İngilis dilində məkan deyksisinin morfolji səviyyədə ifadəsi deyktik semantikalı qoşmalarla birlikdə mürəkkəb feillər vasitəsilə həyata keçirilir. Burada əsasən düzəltmə feillər fəal surətdə fəaliyyət göstərirlər ki, bunlar da obyektin məkanca lokallaşmasına işarə edən adverbial sözlərin müstəqil feillərə qoşulması yolu ilə formalaşır. Məsələn: */Go in/* (*daxil olmaq*), */go out/* (*çıxmaq*), */stand up/* (*qalxmaq*), */cut off/* (*qaçmaq*), */put on/* (*geyinmək*). və s.

Germanistikada verilən struktur vahidlərin bölgüsünü inkar edən sual mənasına uyğun gəlməyən yeganə bir nöqtəyi-nəzər yoxdur. İngilis dilində sözləri və qoşmalar arasındakı fərqi A.A.Kerlin və M.D.Kuznes tədqiq etmişlər.² Onlar belə hesab edirlər ki, bu fərq öz əksini ingilis dilində cümlənin vurğusunun ritmik strukturunda tapır. Müqayisə edin:

1) */She put on her coat/* (O paltosunu geyindi). Bu cümlədə **/on/** qoşmadır, feilə tərəf uzanır, ritmik olaraq ondan ayrılır və vurğu altında olur.

2) */She put her coat on the sofa/* (O paltosunu divanın üstünə qoydu). Bu cümlədə isə **/on/** sözünüdür və növbəti ada tərəf uzanır, heç bir vurğu daşımır.

Qoşma köməkçi sözdür, adlarla və feillərlə işlənir və müəyyən sintaktik funksiya daşıyır. Germanistikada qoşma təkcə feildən sonra

¹Mackenzie L. Places and Things. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective. Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Krisoffersen. Amsterdam: John Benjamins. 1992, pp. 253- 276.

²Керлин А.А., Кузнец М.Д. Стилистика Английского языка. Пособие студентов пед.инс. Л.: Государст.учебно-педагогического изд-во, 1960, с.98.

sözdüzəldici elementin ifadəsi kimi işlənmiş. Qoşma anlayışı mükəmməl deyil və şərti qəbul olunur. Feilləri müşayiət edən ingilis dilinin qoşmaları onları müxtəlif tərzdə təyin edirlər; rəng çalarlığını gücləndirirlər, semantik rəngarəngliyi dəyişirlər, feilin əsas mənasına xələl gətirmədən feillərin ilkin leksik mənasını dəyişirlər, istiqamətə işarə edərək feili dəqiqləşdirirlər: /daxili, xarici, yuxarı, aşağı/ və s.¹

Feilin deyktik xarakteristikasına işarə edən qoşmalar onun leksik mənasını dəyişməzlər. Məsələn: /go in/, come in/ - (daxil olmaq), (içəri girmək), /let in/ - (içəri buraxmaq), /rush in/ - (soxulmaq), /take in/ - (qəbul etmək).

Hər hansı bir istiqamətdə yerləşməni formalaşdıran /in/ sözününə fərqli olaraq /in/ qoşması bayırdan içəri istiqamətə işarə etmir.

Məsələn:

/Genny suddenly saw her at the door of the room and asked why she wouldn't come in and rest a little./ - (Cenni onu qəflətən otağın qapısında gördü və soruşdu ki, o nə üçün içəri keçib bir qədər dincəlmir).

Əks istiqamətdə hərəkətə işarə edən içəridən – bayıra qoşması ingilis dilində /out/ kimi ifadə olunur. Məsələn: /to go out/ - (çıxmaq), /to run out/ - (içəridən qaçmaq), /to take out/ - (çıxmaq). Məsələn:

/I don't think Genny should go out with that bad mood//. - (Düşünürəm ki, Cenni belə bir pis əhvali - ruhiyyə ilə buradan çıxsın).

Yuxarıdan – aşağıya hərəkətə işarəni ingilis dilində /down/ qoşması yerinə yetirir. Əslində /down/ ingilis dilində postposition adlanır ki, o da dilimizə qoşma kimi tərcümə olunur. Məsələn: /go down/ - (aşağı düşmək), /run down/ - (üzüaşağı qaçmaq), /look down/ - (aşağı baxmaq), /jump down/ - (aşağı tullanmaq) və s. Aşağıdakı cümlə buna misal ola bilər:

/Mother looked down on him and thought that he was not worthy of her daughter//. (Ana yuxarıdan aşağı oğlanı süzdü və düşündü ki, o, onun qızına heç də layiq deyil). /Down/ qoşmasının indikativ semantikasi yuxarıdan aşağıya olan hərəkətlə məhdudlaşmışdır. Bəzi hallarda /down/ qoşması təkcə aşağı istiqamətin konkret istiqamətini ifadə etmir, həm də çox əhəmiyyətli yerdən az əhəmiyyətli yerə hərəkəti bildirir. Məsələn: /to run down/ (endirmək, alçaltmaq). /His father's words ran him down among his friends// Atasının sözləri onu dostlarının yanında alçaltmışdır.) Əks, yəni qarşı semantikanı /up/ qoşması hərəkət bildirən

¹Yenə orada, s.134.

feillərlə birlikdə ifadə edir. Məsələn: */to run up/* (qaçıb getmək), */to come up/* (yaxınlaşmaq), */to look up/* (altdan yuxarı baxmaq). Müqayisə edin: */He looked up me and said nothing.// (O mənə altdan yuxarı baxdı və heç nə demədi.)*

İkinci fəslin beşinci bölməsi “*Məkan deyksisinin gerçəkləşməsində morfem tipləri arasında feil prefikslərinin rolu*” adlanır.

Söz birləşdirici morfemlərlə təmsil olunan fəza münasibətləri yaxınlıq/uzaqlıq mənalarında işlənir.

Məntiqi təhlil onu göstərir ki, morfem tipləri arasında yalnız feil fəza mənasını reallaşıdır bilər. Bu ondan irəli gəlir ki, deyktik qrupuna daxil olan bütün nitq hissələri arasında yalnız hərəkət feili və törəmə feildən düzəlmiş isimlər həm adlıq halında olur, həm də deyktik semlərə malikdir. Bu onların strukturunda öz əksini tapır. Məhz hərəkət bildirən feillərdə deyktik semlər formal ifadə alır. Hərəkət feilləri semantikasına əvvəlcədən kadr arxasında seyrçi (müəllif kursivi) mənimsəmə subyektini daxil olur.¹

İngilis dili feillərini araşdırarkən görürük ki, yaxın/uzaq deyktik mənalar, həmçinin mərkəzə doğru koordinasiya edilmiş hərəkət istiqamətləri feil kökünə əsaslanır: Məsələn: */enter/*, */exit/*, */go/*, */return/*, */come/*, */take/*, *bring/* və s.

Nümunələrə nəzər salaq:

/Go along then, said Old Chang. We mustn't keep you.// (Onda gedin, qoca Çanq dedi. Biz sizi saxlaya bilmərik.// Yes, come on in, Comrade Li, he said. What brings you here?// (Bəli, gəlin içəri, yoldaş Li, o dedi. Sizi buraya nə gətirib?)

Feillərin mənasında deyktiklik ideyası Ç.Filmor tərəfindən irəli sürülmüşdür və hazırda geniş yayılmışdır.

/Right, left, distant/ tipli sifətlər, həmçinin digər nitq hissələri-*/up/*, */down/*, */in front of/*, */at the side of/* sözləri deyktik funksiyada işləyə bilərlər. Belə olan halda, deyksinin sahəsi müxtəlif vahidləri birləşdirir ki, bunlar da qismən morfoloji söz sinfi ilə, qismən də qrammatik və leksik vasitələrlə təqdim olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, deyktik adlanan bir çox vahidlər həm deyktik, həm də qeyri-deyktik funksiyalarda işləyə bilərlər. Onların deyktik funksiyası yalnız kontekstdə baş verir. Vahidlərin deyktik və qeyri-deyktik mənaları ondan asılıdır ki, onlar obyektlərə xas olan xüsusiyyətləri daima ifadə edirlərmə və yaxud danışanın nöqtəyi

¹Collinson W.F. Indication-Lang. Monographs, Philadelphia, 1937, p.112.

nəzərindən müəyyən olunan şifter kateqoriyasını ötürürlərmi? Məsələn, /in front of və at the side of/ vahidlərinin qeyri-deyktik mənası o vaxt baş verir ki, onda /front/ və /side/ sözləri həmişə obyektə xas olan, danışanın vəziyyətindən asılı olmayan hissələri bildirirlər. Məsələn, avtobus sözü belə bir obyektə misal ola bilər ki, /front və side/ sözləri daima onun müəyyən hissələri üçün xüsusi olaraq təyin edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Zaman deyksisi və onun işlənmə məqamları" adlanır. Bu fəslin birinci bölməsi "Zaman deyksisinin işlənmə məqamlarının müxtəlifliyi" adlanır. Deyksisin üçüncü əhəmiyyətli növü zaman deyksisidir. İngilis dilində zaman deyksisinin işlənmə spesifikasiyaları ondan ibarətdir ki, temporal leksika temporal semantikalı isimlərlə, zaman zərfləri ilə, həmçinin sifətlər və zaman mənalı feillərlə işlənir. Zaman deyksisi vaxtın danışmaq aktı vaxtına uyğunluğu deməkdir. Vaxt deyksisi kateqoriyasına üç qramm daxildir:

1) *indiki zaman: vəziyyət vaxtda danışmaq anı ilə uyğun olur (prezens);* 2) *keçmiş zaman; vəziyyət danışmaq anını qabaqlayır (preferit);* 3) *gələcək zaman; vəziyyət danışmaq anından sonra gəlir (futurum).*

Ümumilikdə, deyksisi çıxış nöqtəsinə işarə kimi anlamaq olar. Zaman deyksisi halında çıxış nöqtəsi altında vaxta işarə nəzərdə tutulur. A.A.Kobrinanın fikrincə zaman deyksisi deyktik forma və söyləmin tələffüz vaxtı və yeri ilə nisbət yaradan əsas deyksis növüdür. Zaman deyksisinə xas olan iki xüsusiyyət daha əhəmiyyətlidir. Bunlar, keçmişdən indiki zaman vasitəsilə gələcəyə doğru və koordinatların başlanğıcına aid vaxt miqyasında yerləşmədir.¹

Temporal deyksisin konkret strukturuna aid tədqiqat işi əvvəlcə V. Kolinson, sonra isə Q. Reyxenbax tərəfindən aparılmışdır. Q. Reyxenbaxın anlamında vaxt oxunda üç əsas nöqtə ayırılmalıdır:

1) *danışmaq anı;* 2) *hadisə anı;* 3) *uyğun an, çıxış nöqtəsi.*²

Zaman deyksisi söyləmə danışılan ana nisbətdə vaxtın müvəqqəti şifrələnməsindən bəhs edir. Bu şifrələnmə vaxt kodlaşdıran vaxt və ya CT (coding time) adlanır və qəbul vaxtı və ya RT (receiving time) adlanan vaxtdan fərqlənir, bu da söyləmin və ya xəbərin ünvanlanan şəxs tərəfindən qəbul olunması vaxtıdır. Məsələn:

/He will come back in an hour/. (O bir saatdan sonra qayıdacaq).

¹Кобрина, Н.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 2007, с.102.

²Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic, N.Y, 1947, p.14.

Bu cümlədə kodlaşdırılmış vaxt ilə qəbul edən vaxt fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində zaman deyksisi aşağıdakı elementlərə görə ifadə olunur:

1) temporal sözlər /moment, minute/; 2) temporal zərflər /now, then/; 3) say /one, two/; 4) işarəedici zərflər; 5) qüvvələndirici hissəciklər.

Zaman deyksisi özünü onunla əlaqəsi olan bütün vaxtlara aid edir və söyləmə istinad edir.

İngilis dilində yayılmış /now/ /then/, /soon/ zərfləri vaxta ümumi işarə edirlər və zaman deyksisinə aiddirlər. Məsələn:

/Now/(yaxınlıq), /Then/(uzaqlıq) (həm keçmiş, həm də gələcək), (Bizə yaxınlaşan zaman hadisələri bu həftə), (Bizdən uzaqlaşan zaman hadisələri gözdən uzaq) və s.

Nümunələrə nəzər salmaq:

/Yesterday, all my troubles seemed so far away//

(Dünən, sanki bütün əzablarım məndən çox uzaqlarda idi)

/Now it looks as though they are here to stay.//

(Amma indi elə görünür ki, elə bil onlar mənimlə qalmaq üçün buradadırlar)

/Present (yaxın forma)

/Past/ (uzaq forma, təkcə vaxt etibarilə deyil, həm də əlçatmaz, qeyri-mümkün olan nəşə bir şey). Məsələn:

/If I had more money/.....(Əgər daha çox pulum olsaydı)...

Zaman zərfliyi /now/ indiki zamana, /then/ isə keçmişə və gələcəyə işarə edir. Məsələn: /Why didn't they receive you then?/(Nə üçün onlar səni o vaxt qəbul etmədilər?) cümləsində zərflik /then/ keçmiş zamanı, /I'll be around tonight, so I'll see you then// (Mən bu axşam bu ətrafda olacağam, belə ki, səni o zaman görərəm) cümləsində isə gələcək zamanı bildirir.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi “*Qrammatik zaman kateqoriyasının temporal deyksisin ifadə vasitəsi kimi işlənməsi*” adlanır.

Vaxtda lokallaşma fəzada lokallaşmaya uyğun baş verir, buna görə də fəzaya və vaxta verilən işarələr bir-birilə yaxından əlaqədədir. Deyksisin bu növlərində istinad başlığına istiqamət seçimi vacibliyi ümumidir. Müvəqqəti deyksis üçün iki xüsusiyyət əhəmiyyətlidir: koordinatların başlanğıcına uyğun vaxt və istiqamət (keçmişdən gələcəyə).

A.V.Bondarko qeyd edir ki, zaman deyksisi vaxtın müəyyən hissələrinin deyktik mərkəzdən- /three days ago/ (üç gün bundan əvvəl),

/by the end of the winter/ (qışın sonuna yaxın və s.) ölçülməsini ehtimal edən əsas istinad münasib yönəmdə yaranıb.¹

Temporallıq insanın qeyd olunmuş vəziyyətlərinin vaxtını və onların elementlərinin danışanın nitqi anına, yaxud digər çıxış nöqtəsinə uyğun qavrayışını göstərən semantik kateqoriyadır.²

E.V.Tarasova ingilis dilində vaxtın qrammatik kateqoriyasının bütöv təhlilini temporal deyksisin ifadə vasitələrindən biri kimi müəyyən edir.³ Zaman deyksisinin daha tipik çıxış nöqtəsi/*danışiq anı*/ sayılır.

O.Yespersen danışiq anını */now/(indi)* sözünün referenti kimi araşdırmışdır. Keçmiş, o, */before now/*, *gələcəyi isə /after now/* kimi vermişdir.⁴

E.V.Тарасова indiki zamanın semantik müxtəlifliyindən danışaraq onu digər vaxt formalarının əsası kimi vermişdir. */İndi/*, */bu an/* anlayışının semantik diapazonu anlaşılmazdır, interpretasiyası isə subyektivdir. Ünsiyyətin konkret anında danışanın hissindən asılı olaraq, o, ana sıxılıb, yaxud sonsuzluğadək genişlənə bilər⁵

Fəlsəfi araşdırmalarda indiki həmişə hansısa bir hala aid edilib və bu hadisənin uzadılması indiki zamanın “ölçülərini” müəyyən edir və hər bir konkret hadisə sıralarında bu, müəyyənləşdirmə metodudur. “İndiki zamanın müxtəlif cür uzadılması vaxtın spesifikasiyasının üzə çıxmasının xarakterik xüsusiyyətidir”.⁶

E.V.Tarasova qeyd edir ki, bu fikir hələ Herakl tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, “hal-hazırdanı indi kimi tanımağı” sıfır yox, son yox, ardıcılığın dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi yox, sərhədin müəyyən edilməməsilə tanınan ardıcılıq sayırdı.⁷

C.Prauyer “danışiq anları”nı */now/* sözünün referenti kimi müəyyənləşdirir.⁸ Müvafiq olaraq */after now/danışiq anından sonra* “Future-vaxt”ın qrammatik referenti kimi anlaşılır.

¹Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. Л.: Наука, 1971, с.28-71.

²Yenə orada, c. 98.

³Тарасова Е.В. Время и темпоральность. Харьков, 1992, с. 95.

⁴Есперсен О. Философия грамматики. М.: 1958, с.136.

⁵Тарасова Е.В.,Время и темпоральность. Харьков, 1992, с. 94.

⁶Andrews, Edna and Yashai Tobin (eds.) Toward a Calculus of Meaning: Studies in Markedness, Distinctive Features and Deixis. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1996, p.50.

⁷Тарасова Е. В. Время и темпоральность. Харьков, 1992, с. 50.

⁸Prior.G. Papers on time and tense. Oxford: Clarendon Press, 1968, p 166.

İngilis dilində indiki zaman sahəsinə aşağıdakı vaxt formaları daxildir: (indiki sadə), (indiki davam edilmiş), (indiki bitmiş). İndiki sadə zaman formasından başqa bütün formaların yaranmasının analitik yolu olub.

Sadə indiki zamanın (“to” hissəciyi olmayanda) 3-cü şəxsin tək halından (s-lə bitən) başqa digər şəxs formalarıyla uyğunluğu var. Məsələn:

/I work/ (Mən işləyirəm), /he works/ (o işləyir). Bu zaman adi, daimi, şəxsə (əşyaya) uyğun, yəni şəxsin danışığ anı yox, ümumilikdə hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Danışığ anında uzunmüddətli hərəkəti ifadə etmək üçün indiki davamedici zamandan istifadə olunur. Bu zaman /to be/ köməkçi feilinin indiki zamanı /am, is, are/ və əsas feilin indiki zaman feili sifəti vasitəsi ilə yaranır. Məsələn: /I am working / (mən işləyirəm), /he is working/ (o işləyir) və s.

İndiki bitmiş zaman forması /to have/köməkçi feilinin indiki zamanı (have, has) və keçmiş zaman feili sifətinin köməyi ilə yaranır.

Məsələn: /I have worked/ (Mən işləmişəm), /She has worked/ (O işləyib). İndiki bitmiş zaman forması keçmiş zamanda başlayan, nəticəsi indiki zamana aid olan, indiki zamanla bağlı hərəkətin ifadəsi üçün işlənir. Məsələn: /I've met him at the club/. /I'm told he's a remittance man/.

(Mən onu klubda görmüşəm. Mənə dedilər ki, o mühacirdir).

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi “Zaman deyxisinin təzahüründə zaman zərflərinin və hiss-qavrayış feillərinin rolu” adlanır.

İngilis dilində öz mənasında konkret zamana işarə edən aşağıdakı zərflər işlənir ki, bunlar da deyxis rolunu oynayırlar:

1) Digər hərəkətə, yaxud müəyyən vaxt anına hərəkət, ya da vəziyyətin irəlidə olmasını ifadə edən zərflər. Bu qrupa /ago/ (əvvəl), /the day before/ (bir gün qabaq), /yesterday/ (dünən), /ever/ (nə vaxtsa) zərfləri aiddir. Məsələn: /No one has ever seen you together can doubt his affection//. (Sizi nə vaxtsa bir yerdə görən onun məhəbbətindən şübhələnə bilməz).

2) Zərfin funksiyasını yerinə yetirən, hərəkəti bitməmiş vaxt anıyla əlaqələndirən zərf və zərfə bənzərlər: /today/ (bu gün), /at the moment// (hal-hazırda), /at the present time/ (indi), /nowadays/ (bu günlər), /at present/ (hal-hazırda), /tonight/ (bu gecə). Məsələn: /At present I will say no more but perhaps, when we are better acquainted. // (Hazırda mən

daha heç nə deməyəcəyəm, yaqin ki, onda biz bir-birimizi yaxşı tanıyacağıq).

3) Hərəkət, yaxud anın digər hərəkətinə, ya da müəyyən vaxtdan sonra baş verməsinə işarə edən zərflər: /tomorrow/(sabah), /shortly afterwards/ (bir az sonra), /soon/ (tezliklə), /presently/ (tezliklə), /next/ (uzağa, bu andan); /for/ və /ever/ zərfliyindən ibarət /for ever/ /həmişəlik/ söz birləşməsi. Məsələn:

/Shortly afterwards Mr. Collins came up to them in a state of great excitement// (Bir az sonra cənab Kollins onlara həyəcanla yanaşdı). /What are you going to do next?"-she asked // (Sən bundan sonra nə edəcəksən? – o soruşdu)

Bunlar birinci növbədə sözü gedən vəziyyətə uyğun hadisəni çatdırmaq üçün xidmət edir...

Ünsiyyət məqamı ilə yanaşı /yesterday/ (dünən), /tomorrow/ (sabah), /today/ (bu gün) sözləri də zaman bildirir. Bu sözlər yalnız xüsusi üslubi mənə daşıyanda sözü gedən vəziyyətə işarəyə aiddir.

Bundan başqa müəyyən vaxt ölçüsünü bildirən zərflər də vardır. Onlar vaxtı qabaqlamaq, vaxtı dəqiqləşdirmək, hadisənin axınını bildirmək (qabaqcadan) /beforehand /previously / (qabaqcadan, əvvəl) kimi mənaları bildirir. Məsələn:

/Then he tried the door which he had previously locked // (Sonra o, qabaqcadan bağladığı qapını yoxladı).

Eyni vaxt aşağıdakı söz birləşmələri ilə bildirilir: “/in time/ (vaxtında), /now/ (indi, bu an), /at the moment, at present/ (hazırda).

Məsələn:

/At the moment she turned her face up at Pilar and smiled at her/(Elə bu an qız üzünü Pilara tərəf döndərdi və ona gülümsədi).

Vəziyyətin, yaxud halın çoxdan olmasını bildirən zərflər: /then/ (sonra), /firstly/ (birincisi), /secondly/ (ikincisi). Məsələn:

/Firstly, Spanish girls make wonderful wives. Secondly, they know how to love and respect their husbands./ (Birincisi, ispan qızlarından yaxşı həyat yoldaşı olur. İkincisi onlar öz ərlərini necə sevməyi və onlara necə hörmət etməyi bacarırlar.)

Bir sıra zərflər ingilis dilində hadisənin həmişə, daima, fasiləsiz olduğunu bildirir. /Always/ (həmişə), /constantly/ (daima), /for ever/ (həmişəlik), /perennially/, /everlastingly/ (əbədi).

Bir neçə zərf hadisə vaxtında aralığı, müntəzəmliyi olmayan mənasında işlənir: /seldom/ (gec-gec), /sometimes/ (hərdən bir), /rarely/ (nadir hallarda), /temporarily/ (müvəqqəti). Məsələn:

/Temporarily she gave little thought to Drouet, thinking only of the dignity and grace of her lower and in his consuming affection for her //– (Hərdən, o, Drue haqda, onun ləyaqəti, yaxşılığı və ona qarşı məhəbbəti haqda fikirləşirdi).

/Though rarely they met, they loved each other very much/ (Nadir hallarda görüşməklərinə baxmayaraq onlar bir- birlərini çox sevirdi).

İngilis dilində hiss – qavrayış bildirən feillər də deyktik rolunu oynayırlar. Bu feillərlə deyksis arasında bir əlagə vardır. Hiss - qavrayış bildirən feillər insanın obyektiv aləmlə ilkin ixtiyari və qeyri-ixtiyari əlaqəsini bildirirlər və ona görə də ilk siqnal sisteminə aid edirlər. Onların referenti isə aşağıdakı beş hissiyyat orqanının funksiyası sayılır.

1. Görmə; 2. Eşitmə; 3. İyibilmə; 4. Toxunma; 5. Dad bilmə.

S.D.Kasnelson yazır ki, bütün bu hissiyyat növləri ilə qəbul olunanlar dildə bazis mənasını təşkil edir. Fiziki bədəni bildirən leksik mənalar bazis hesab olunurlar.¹ Atributiv sözlər üçün bazis, predmetlərin əlamətini ötürən leksik mənalar sayılır.² Predikativ sözlər üçün isə dəyişkən əlamətlərin hissələrlə müşahidəsinin leksik mənası, yəni hərəkət və əziyyətlərin predikatları bazis sayılır. Bu feillər hissiyyat orqanları tərəfindən dərk edilən həqiqətləri əks etdirirlər. Bunlara görmə/to see, to watch/, eşitmə /to hear, to listen/, qoxu /to smell, to scent, to perfume, to stink/, dad /to taste/ toxunma /to touch, to feel/ və s. aiddir

Qavrayış bildirən feillər leksik vahidlərin xüsusi bir qrupudur ki, qavrayış semə tanış sözlərin çoxunun etimologiyasında rast gəlinir.

K.Büler qavrayış feillərinin tədqiqi və təsviri üçün iki sahə nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür:

1) deyktik

2) simvolik³

¹Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение / под общей редакцией В.М. Жирмунского, М.М. Гухман, С.Д.Кацнельсона. Изд.3-е. М.: Едиториал УРСС, 2011, с.56.

²Yenə orada, s.67.

³Bühler K. Theory of Language: The representational function of language. Amsterdam: John Benjamins, 1990, p.78.

O, deyktik və simvolik sahəni nəzərdən keçirərək predmetə işarənin üç növünü geyd edir:

1) *Vizual, yəni görünən, hisslərlə qəbul olunan konkret obyektlərə aid edilən jestlər və işarəedici sözlərin köməyi ilə;*

2) *anaforik – deyktik sahə və mətn tərkibində şifahi vasitələrin göstərilməsi ilə;*

3) *ad Phantasma deyksis – yəni dərin qatlarda yerləşən mücərrəd, xəyali bir sahəyə işarə etməklə¹.*

Birinci vasitə bilavasitə qəbul olunan situasiyada yerləşir. Həmin bu qavrayış tipini bizdə K.Bülərin fikrini əsas tutaraq “durbin prinsipi” adlandırırıq.

İkinci vasitə adlandırılan predmetə təkrar işarə ilə müşahidə olunur.

Üçüncü vasitənin izahı üçün K.Bülərin pantomim dilinə müraciət edir.

Bunun kimi, K.Bülərin işarəedici sözləri deyktik görünən sahənin mərkəzinə, denominativ sözləri isə simvolik sahənin mərkəzinə yerləşdirir.² Biz K.Bülərə istinad edərək, qavrayış feillərini onların görünən funksiyasında – durbin prinsipi funksiyasında, həm də simvolik funksiyada ayıraraq müşahidə edə bilərik.

Qavranılan və deyktik aktlar böyük və fərqli anlara malik olur.

Ümumiyyətlə, belə çıxır ki, deyktik akt yalnız qavrayış prosesində mümkündür. Deyktik aktda predmetə işarə vardır, perseptual aktda isə qavrayış və adlandırma müəyyən vəziyyətlərdə oxşar ola bilərlər.

Qavrayış məqamında deyktik sahənin denotatları deyktik əlamətlər hesab olunurlar. Sensor feillər, yəni hiss — qavrayış bildirən feillərin hər biri fərdi sensor sahəsinə bağlı məziyyətlərə malikdir.³ Məsələn:

1. *Görmə feilləri: /to see, to watch, to observe/; 2. Eşitmə feilləri:/ to hear, to listen/; 3. İyibilmə feilləri: /to smell, to scent, to perfume/; 4. Dad bildirən feillər: /to taste/; 5. Toxunma feilləri:/ to touch, to feel/ və s.*

Qavrayış feilləri simvolik sahəyə daxil olurlar, lakin qavrayış feillərinin referentliyinin spesifikliyi belə bir qənaətə gətirib çıxarır ki, işarəedici sözlər adlandırma aktının qavrayış aktı ilə üst-üstə düşdüyü an yaranır. Ünsiyyət situasiyası dəyişdikcə, deyktik əlamətin məzmunu hər

¹Yenə orada, s.56-78.

²Yenə orada, s.128.

³Yenə orada, s.139.

dəfə dəyişir, amma qavrayış feillərinin semantikasi dəyişmir. Məsələn, biz axar çayı, meşəni, meydanda mitinqi, fərqi yoxdur, nələrisə durbinlə müşahidə edirik, lakin deyktik sözlər və qavrayış feilləri eyni psixofizioloji kanalla bir - birinə birləşirlər. Bu da danışan və qulaq asanın ümumi görmə sahəsini ifadə etməyə imkan verir. Məsələn: /*See, what it is!*/ (Baxın, görün nədir bu). /*Taste, it please!*/ (Dadına baxın, zəhmət olmasa!)

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən biz *temporal deyksi* deyilən şəraitə uyğun olan vaxta işarəylə müəyyən edə bilərik. İşarəedici əvəzlərin funksiyası monoqramdır və dil üçün mühümdür. İşarəedici əvəzlərin köməyilə danışan hər bir uyğun əşyanı qeyd edir və bununla həmsöhbəti özünə cəlb edir. İşarəedici əvəzlər qeyd olunmuş əşyanın danışanla fəza nisbətliliyini, yaxud hadisələrin danışıq anıyla vaxtda “yaxın”, “uzaq” xronoloji ardıcılığını bildirir. İşarəedici əvəzlər vaxt məhvərində müxtəlif istiqamətlərə işarə edə bilər. Bununla onlar cümlədə vaxtın və mübtədanın səbəbinin funksional xüsusiyyətini yerinə yetirir. Səbəb funksiyasında belə söz birləşməsinə mübtədə funksiyasından daha çox rast gəlmək olar.

/This + n/ (vaxt mənası) söz birləşmələrində işarəedici əvəzlər, obyektiv halda olan, müxtəlif vaxt çərçivələrində məhdudlaşmış və bu vaxtın müəyyən anlarını göstərən, konkret isim mənasını verir. Məsələn:

/He is probably laughing at this moment// (Yəqin, o bu an gülür). /I shall never forget her appearance this morning// (Mən onun bu səhəri görünüşünü heç vaxt unutmayacağam).

Bu sözlərdə əksini tapan vaxt aspekti müxtəlif vaxt çərçivələrində baş verən hərəkətlərin konkret xüsusiyyətini dəqiqləşdirir, yaxud müəyyən vaxta yönələn konkret göstərilmiş obyektə xarakterizə edir. Bütövlükdə söyləmə, ya da müxtəlif cümlə üzvlərinə aid olaraq söz birləşmələri cümlənin qrammatik strukturunda müxtəlif yer ala bilər.

Məsələn:

1) Cümlənin əvvəlində işlətmək: /This afternoon was received by Jane with the greatest pleasure...// (Bu günü Ceyn böyük sevinclə qarşıladı).

2) Son mövqeni tutmaq: /It's clear from this, that he will come back no more this winter said Jane// (Bu onu göstərir ki, o, daha bu qış qayıtmayacaq).

3) Feilin qeyri - müəyyən formasına bilavasitə qoşulmaq:

/However your coming at this time is the greatest of comforts and I am very glad to hear what you tell us about the new dress// (Lakin sizin bu vaxt gəlişiniz böyük təsəllidir və mən sizin bizə yeni paltarınızdan danışmağınızı eşitdiyimə görə şadam).

/This + n, these + n / söz birləşmələri çox vaxt indiki və gələcək zaman feilləri ilə istifadə olunur. Məsələn:

/The whole party have left Netherfield by this time and are on their way to town and without any intention of coming back again// – (Bu vaxt hamı şəhərə üz tutub geri qayıtmaq niyyəti olmadan Nizerfilddən gedib) (J. Aust, 39). /It will mean want one of these days// (Bu, günlərin bir günü (tez bir zamanda) bir əlac, bir istək olacaq).

Q. Liç və C. Svartvik qeyd edirlər ki, keçmiş hadisələrə işarə edərək */this/* və */that/* in istifadəsində fərq yoxdur, hərçənd */this/* formal ünsiyyətdə üstündür və yalnız o gələcək hadisələrə işarə edir. */This/* bu yaxınlarda baş vermiş hadisələrə işarə edən zərflə əvəz oluna bilər:

a) */This is what I thought// (Mənim fikirləşdiyim budur).* b) */That's the end of the news// (Bu, verilişin sonudur.)¹*

Deytik funksiyada keçmiş zaman kontekstində ümumi halın istifadəsinə çox misal çəkilir: */This time his smile was ambiguous again, ironic, courteous// (Bu dəfə onun gülüşü yenə ikimənalı, ironiyalı və mərifətli idi.²*

Dördüncü fəsil “*Deyksisin digər təzahür formaları*” adlanır. Dördüncü fəslin birinci bölməsi “*Diskurs/mətn deyksisi*” adlanır.

Deyksisin ənənəvi üçlüyündən başqa *Diskurs/mətn deyksisi* və *sosial deyksis* adlanan digər təzahür formaları da vardır ki, bunlar da ilk dəfə Ç.Filmor və C.Layons tərəfindən tədqiq olunub. Belə ki, mətn/diskurs deyksisi söyləmə zamanı işlədilən ifadələrə aid olur və həmçinin söyləmənin özündən ibarət olur. Məsələn: */This is a great story/* Bu nümunədə */this/* işarə əvəzliyi diskursun qarşısından gələn hissəsinə aiddir. Lakin */That was an interesting show/* nümunəsində isə */that/* diskursun əvvəl gələn hissəsinə aid olur. Bəzi dilçilər anafora ilə diskurs deyksisini qarışdırırlar. Diskurs deyksisi deytik referensiyanı hazırkı mühitlə əlaqədə olan danışanın diskursiv hissəsinə yönəldir. Yəni diskursiv deyksis mətndə deyksis deməkdir. Diskursiv deyksisin ifadəsi

¹Leech G., Svartvik G.A. Communicative grammar of English. Logman Group Ltd., 1975, p. 11.

²Yenə orada, s. 19.

üçün */here/* və */there/* əvəzlik zərflərinin ifadəsi də diskursun müvəqqəti ölçülməsi ilə əlaqədardır. */There/* adətən deyilmiş məlumatla assosiasiya yaradır, */here/* isə sözü gedən nitq haqqında məlumat verir.

Deyksisin bütün mövcud növləri danışq aktına şamil olunur. Bunlar da çaşqınlıq törədərək elə bir təəssürat yaradır ki, guya deyksis yalnız praqmatikaya məxsusdur və o, bədii mətndə mümkün deyil. Lakin deyksisin imkanlarını məhdudlaşdıran bu fikir yalnız onu təsdiq edir ki, əksinə, onun tədqiqi mətnə, xüsusulə də bədii mətnə çox vacibdir. Deyksis narrativ daxilində məzmun, məqam və əlaqədən asılıdır.

Mətnə deyksis ideyası barədə lap əvvəllər cox fikir söylənilib. Belə ki, Ç.Filmor, S.Levinson, C.Layons deyksis kateqoriyasının beş növündən ikisini –diskurs və mətn deyksisini fərqləndirirlər. Diskurs deyksisi mətnin formal elementləri olan, istənilən nitq hissəsinə aid leksik və qrammatik elementlərlə sıx bağlıdır.

Diskurs və mətn deyksisi terminləri sinonimlik və mətnin hissələri ilə bağlılıq təşkil edirlər. Diskurs deyksisi həm də mətn deyksisi adlanır. O söyləm daxilində ifadələrin işlənməsinə aid olur. Deyksis ritorik məqsədlər üçün işlədiləndə diskurs deyksisi adlanır. Diskurs deyksisində 2-ci şəxs işlənir. Diskurs = tekst+ situasiya, tekst=situasiyasız diskurs. Tekst yazı və ya danışq, dinləmə və oxu formalarında baş verən bir nəsnədir. Biz bunu analiz edəndə bu prosesin məhsulunu təhlil edirik, tekst termini də məhz bu məhsula şamil olunur.

Deyksisin mətnə tədqiqinin nəticəsi olaraq deyktik yerdəyişmə nəzəriyyəsi yaranmışdır. Bu nəzəriyyə ilə razılaşaraq oxucunun, koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən hekayənin məzmununun daxilinə nüfuz edən bənzətməsi ortağ və ya real olur. Oxucu tez-tez nəqletmə dünyası daxilində koqnitiv mövqetatur və mətni bu nöqtəyi-nəzərdən şərh edir.

Koqnitiv mövqə dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: nə zaman ki, kimsə nəqli oxunması lazım olan kimi oxuyur, onda o nəqletmə dünyası daxilində koqnitiv mövqə tutmalıdır. Yerləşmə hekayə dünyası daxilində cümləni şərh etmək üçün mərkəz kimi xidmət göstərir. Buradakı və oradakı deyktik terminlər konseptual yerləşməyə aid olur. Bu deyktik mərkəzdir. Deyktik mərkəz hekayədə statik olaraq qalır, o, hekayənin yerləşdirilməsi kimi hərəkət edir.

Dördüncü fəslin ikinci bölməsi “*Sosial deyksisin əmələgəlmə yolları*” adlanır.

İngilis dilində başqa dillərdən fərqli olaraq ikinci şəxsin təki və cəmi eyni */you/* əvəzliyilə işlənir. Bu fərqlə onunla izah olunur ki, ingilis

dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, insanlar özlərindən həm yaşca böyük, həm də status etibarını ilə yüksəkdə olan şəxslərə müraciət zamanı /you/ əvəzliyindən istifadə edərək onun (siz) formasını nəzərdə tuturlar. Onlar sosial amillərə (yaxınlıq, uzaqlıq), məhrəm görüşlərə işarə edirlər. Lakin yaxın, doğma insanlara /you/ əvəzliyinin (sən) formasından istifadə edirlər. Sosial deysislər cəmiyyətdə müraciət formalarını fərqləndirmək üçün işlədilən deysislərdir. Sosial deysis iştirakçılar arasında, ilk növbədə, danışan və ünvanlanan şəxs arasında sosial fərqlərin kodlaşdırılması ilə bağlıdır. Məsələn: */I beg your pardon, madam, you are a little impatient today/*cümləsində danışanla həmsöhbət arasında sosial fərq olduğu üçün danışan onun çox əsəbi olmasına baxmayaraq, ona bir qədər yumşaq tərzdə müraciət edərək səbirsiz olmasını söyləyir.

Sosial deysisdə *mənfi/müsbət ədəb* bir kateqoriya kimi nəzərdiyyətə cəlb edilir.

Ədəb prinsipinə riayət, “mən” və “digər”, yəni danışan və dinləyən arasında münasibət yaratmaq üçün vacib şərtidir. Ədəb öz mahiyyəti ilə digər insana hörməti bildirir və bu söz ingilis dilində /polite/-(ədəb), courteous(ədəbli) leksik ifadəyə malikdir. P.Braun və S.Levinsonun nəzəri konsepsiyası əsasında ictimai şəxsin, fərdin özünə hörmət kimi mənə yer alır. Özünə hörmətlə (şəxsiyyəti saxlamaq) əlaqədar iki əsas istək göstərilir:

1) öz hərəkətində nöqsan görməmək; 2) tərifə layiq olma.¹

Bu istəklər insanın özünə hörmətə təhlükənin yumşaldılmasının ümumi davranış strategiyasını müəyyən edir. Mənfi ədəb insana azadlıq vermə, müsbət isə birliyin və həmrəyliyin təqdimi, həmsöhbətin və digər şəxslərin danışanla bir qrupa daxil edilməsi, münaqişədən kənar olma, o, ictimaiyyətdə hierarxik strukturlar, danışan və digər insanlar arasında sosial məsafədən asılıdır. Digər tərəfdən ədəb forması kimi müsbət ədəbi nəzərdə tuturlar, mənfi ədəbi isə etiket forması adlandırırırlar. Müsbət ədəb nitqin xüsusi “özününkülər”lə və “özününkülər” haqda, “yad”la və “yad” haqqında formalarında öz əksini tapır. Çox vaxt həmsöhbətin danışanla eyni qrupa daxil edilməsi xüsusi dilin istifadəsi, yaxud dilin xüsusi növünün köməyi ilə baş tutur. Bunlar digərlərə tanış olmayan xüsusi arqo, yaxud jarqon ola bilər. Bu dialekt, yaxud yerli danışmaq növüdür; bu dildə tanışlarla, yadlarla isə ədəbi dildə danışırırlar. Müsbət ədəbi ifadə etmək

¹Brown P., Levinson S. Politeness. Cambridge University Press, 1987, p.167.

üçün müxtəlif gizlətmələr, yaxud ümumi biliyə əsaslanan danışmama şərtləri istifadə olunur. Digər adi üslublara işarə etmənin xüsusi formaları və əsasən müraciət aiddir. Məsələn, qohum olmayan şəxslərə ata ya qardaş müraciəti; nəvazişli leksika; xüsusi hissəciklər; intonasiya modeli. Mənfi ədəbə ictimaiyyətdə hierarxik münasibət vacibdir. Yuxarı təbəqənin münasibətində etiketin sərt qaydaları adətən aşağı təbəqəyə müraciətdə, yaxud onlar haqqında danışqda sıxılır. Yuxarı - aşağı münasibəti sosial hierarxiya ilə əlaqədə yaş, yaxud cins (kişi qadından sosial cəhətdən yüksəkdir) ola bilər.

P.Braun və S.Levinsona görə honorifiklərin dörd əsas növü vardır:

1. *Adresat* (və yaxud *danışan/ dinləyən*)
2. *Referent* (və yaxud *danışan/ referent*)
3. *Ətrafdakılar* (və yaxud *danışan/ətrafdakılar*)
4. *Danışan/vəziyyət* (*mühit, şərait*)

Sosial deyksisdə deyktik rolunu əsasən müraciət oynayır. Sosial deyktik funksiyasını 1-ci və 2-ci şəxslə bağlı elementlər daşıyır və bunlar da sözləmin konkret hansı məkanda yerləşməsindən asılı olmayan elementlərdir.

Məlumdur ki, insanın sosial statusunu xarakterizə edən ən mühüm vasitə söhbətdir. Danışığın davamlı olması söhbətin xarakterinə də təsir edir. Bir qayda olaraq özünütəqdim və problemin şərhı rəsmi tonla tələffüz olunur. Sosial statusun dəyəri hörmətin nümayişilə və nəzakət qaydalarına əməl etməklə ölçülür. Nəzakət prinsipləri sosial deyksis markerlərinin meydana çıxmasında əsas aparıcı kateqoriyadır. Nəzakətli davranışın əsasında şəxsin özünə hörmət etməsini dərk etməsi məsələsi dayanır. Sosial status nöqtəyi nəzərindən nəzakət kateqoriyasının mənfi və müsbət cəhətlərinin qarşı-qarşıya qoyulması, şəxsi və sosial məsafənin qarşı-qarşıya qoyulması ilə uyğun gəlir. Müsbət nəzakət öz mühitində, yəni özününkülər arasında ünsiyyət deməkdir, mənfi nəzakət isə yad, tanış olmayanlar arasında ünsiyyətə dəlalət edir.

Dördüncü fəslin üçüncü bölməsi “*Emosional deyksis və onun sözlə ifadə üsulları*” adlanır.

R.Lakofun təklif etdiyi *emosional deyksis* yenilik təqdim edir. R.Lakof təklif edir ki, deyksis zaman - məkan, diskurs və emotiv olmaqla üç yerə bölünsün.¹

¹Макаров М.А. Теория дейкиса. М.: Просвещение,1994, с.89.

Müasir tədqiqatlarda emotivlik nəzəriyyəsi üzrə dəfələrlə bu fakt qeyd edilmişdir ki, dil və nitqin emotiv vasitələrinin geniş fondu emosianın insan həyatı və yaradıcılığında oynadığı rolun mühüm olmasına sübutdur.¹ Bundan başqa, emotivliyin geniş mənada anlamı faktiki olaraq istənilən söyləmədə emotiv aspektin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Emosiya və hisslərin ifadəsi ona görə dildə zəruridir ki, onlar düşüncə və hərəkət qəbulunu formalaşdırır, təşkil edib, istiqamətləndirir.

Emotiv indekslərə nəzər salaq. Bu qrup indeks onunla fərqlənir ki, onlar deyktik anlamı onun sintaktik konstruksiyasını əldə etməklə kontekstdən kənar ifadə edə bilirlər. Bu qeyd etdiyimiz işarələyənlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar tez - tez digər zəruri deyktik vahidlərlə birlikdə nəzərdən keçirilir ki, bu halda da /I/ əvəzliyi ortaya çıxır.

Feil göstəriciləri də ilkin olaraq bəzi emosional həyəcan və duyğuları ifadə edirlər ki, bunlar da həmin feillərin əsas leksik mənasını bildirir. Bu feillər duyğu ifadə edən feillərdir. Məsələn: şad olmaq, hiss etmək, nifrət etmək, sevmək, xoşlamaq və s.

Sintaktik funksiyalarda onlar 1-ci şəxs təkdə işlənən əvəzlilərlə təqdim olunurlar və emotiv, yəni duyğusal-deyktik xarakteri gücləndirirlər. Bu zaman (Mən nifrət edirəm, hiss edirəm, sevirəm) və s. tipli cümlələr işlənir.

Bəzi emosiyalar (məsələn, bəyənməmək, ittiham, nifrət, iyrənclik, həyəcan, məyusluq, təəccüb) böyük ardıcılıqla emotiv söyləmələrdə birləşirlər ki, bu da bizə verilən növləri nitq emosiyaları kimi təsnif etməyə imkan verir. Məsələn: */What a waste of time/ /You are only thinking of the modern hybrids that now monopolize England./* (Bu nə vaxt itkisidir! Siz yalnız indi İngiltərəni əldə saxlayan müasir hibridlər haqqında düşünürsünüz.) və yaxud */I don't approve it. It's disgusting./* (Mən bunu bəyənmirəm. O çox iyrəncdir.)

Bu bölmədə həmçinin “İngilis dili daşıyıcısının özünü ifadəsində emosional deyksinin tipoloji xüsusiyyətləri” də öz əksini tapır.

Emosiyaların ifadəsi, yaxud emosional aravermə fərdin ümumi halına, həmçinin onun yerinə yetirdiyi fəaliyyətin dinamik və məzmunlu

¹Yenə orada, s.99.

olmasına nizamlayıcı təsir göstərən üslublardan biridir.¹ Danışanın gerçəklikdə öz həmsöhbətinə bu an emosional təsir göstərməyə çalışmadığına baxmayaraq, bu cür emosional təzahür çox halda “emosional virusla” müşayiət olunur, yəni emosional olur. Bu bölmənin məqsədi söyləmə çərçivəsində yerləşən, ingilis dili daşıyıcısının (DD) emosional deyksis (ED) növlərini müəyyən etməkdir ki, bunların köməyi ilə nitq subyekti öz yönəlmiş/yönəlməmiş emosiyalarını, həmçinin onların sözləşmə xüsusiyyətlərini bildirir. İngilis dili daşıyıcısı öz emosional hissələrinin daha təsirli çıxması üçün onların sözlə ifadəsinə ehtiyac duyur. Məsələn:

/Thank Heaven! When I saw them carry you in, I felt quite sick//

(Allah qorusun! Mən onların səni içəri gətirdiklərini görəndə, çox üzüldüm).

Məlumdur ki, ünsiyyətin üç növü mövcuddur: real, öyrədən və ədəbi. V.İ.Şaxovskinin ardınca biz də bu fikirdəyik ki, ədəbi ünsiyyət real ünsiyyəti əks edən xüsusi ünsiyyət növüdür və buna görə də onun bütün xüsusiyyətlərinə malikdir.² Məlum olduğu kimi ədəbi əsər personajının dil fəaliyyəti spesifikasiyası sonuncunun dil üsulları seçimində azad deyil, yəni müəllifə öz mövcudluğunu bildirməyə məcbur olan ikinci sistemdir. Buna baxmayaraq müəllif hansısa bir diskursu personaja “əlavə etmə” prosesi ilə çatdıraraq, o, dil mədəniyyəti çərçivəsindən kənara çıxa bilməz, yəni müəyyən dövrün təsvir olunmuş cəmiyyətində qəbul edilmiş nitq əsərinin real modellərinə söykənməyə məcburdur.³ Göstərilmiş mövqə ingilis dili daşıyıcısının özünü ifadə edən emosional deyksis verbalizasiyasının tədqiqatı üçün personajı avtonom sistem kimi tədqiq etməyə imkan verir.

“Deyksisin verballığı emosional münasibətin ifadəsi kimi” adlanan bu bölmə diqqətimizi cəlb edir.

DD (dil daşıyıcısı) emosiyalarının sözlə ifadə prosesinin fərqləndirici xüsusiyyəti nitq subyektinin mühitində emosional narahatlığa qaralılıqdır. İngilis dili daşıyıcısının özünü ifadə edən emosional deyksisinin tipologiyasını yaratmağa yol tapmaq üçün dil subyektinin bir sıra emosional təsir və emosiya ifadələri proseslərinin xüsusiyyətlərini müqayisə edək. Bunun üçün bir sxem yaradaq. Burada M - emosiya

¹ Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности // Вопросы языкознания, 2002, №5, с. 56.

² Yənə orada, s.81-91.

³ Макаров М.А. Теория дейксиса. М.: Просвещение, 1994, с.31.

modallığı, İ - emosiya istiqaməti, T - emosiya tonallığı, Eİ - emotiv intensiya, Qiymət 1 - ilk koqnikativ qiymət, Qiymət 2 - verballaşan qiymət ixtisarlarında istifadə edəcəyik.

Yada salaq ki, ilk koqnikativ qiymət, bizim fikrimizcə, hansısa bir halda tonallıq, istiqamətləndirmə və modallıq planında spesifik emosiya ilə yaranan “yaddaş,yaxud hissiyyatın” oyadılması müqayisəsidir. İkinci qiymət, verballaşma istifadə formasında nitq subyektinin gözləminə siyahıya alınan situasiyasının uyğunluq/ uyğunsuzluq xüsusiyyətini əks etdirir.

Emosional hal və fərqləndirilməsi münasibətləri gözdən keçirərək biz bu iki fenomenin differensiya kriteriyalarına işarə etdik.¹ EM (emosional münasibət) ifadəsi deyxisinin verballaşmasını biz gələcəkdə ED dil üsulları ilə müqayisə etmək üçün gözdən keçiririk. Qeyd edək ki, araşdırılan ED qarşıdagələn differensiyaları mümkün edir. Bu parametrləri gözdən keçirəndə görürük ki, emotiv niyyət (subyektin öz emosiyalarını ifadə etmək) və istiqamət (emosiyaların istiqamətini ifadə etməsi) kimi parametrləri bildirərək ED ifadəsinin ayrıca növləri tonallıq və modallıqla ayrıla bilər. Ətraflı gözdən keçirilən mövzu EM danışanın ED mənfi ifadəsi olmuşdur. Onun üçün aşağıdakılar xarakterikdir: 1) özünü ifadənin niyyəti; 2) emosiyaların mənfi tonallığı; 3) ünvanlanmış emosiyaların ifadəsi, yəni birinci üç parametrin mənası dəyişilməz qalır.

Həmçinin belə sayılır ki, onların hamısı təriflənməməyin müxtəlif növləri kimi təqdim olunub. Bəyənilməyən ifadələrin ekstralinqvistik kontekstlərinin araşdırılması bunu göstərdi ki, əksər hallarda rezidentlərin sosial statusları danışanın statusları ilə eyni olur, orta vəziyyətdə danışanın statusu aşağı olur, aşağı səviyyədə isə sözləm aşağı statusa malik residentin iştirakına uyğun gəlir. Bu miqdar müqayisəsi “özünü ifadə” -yə baxmayaraq nitq subyektinin bir çox hallarda dinləyicilərin iştirakını unutmadığı və yuxarı olan həmsöhbətin yanında neqativ qiymət vermədən kənar olduğu bizim fikrimizə uyğun gəldiyini bildirir. Digər tərəfdən danışanın status cəhətdən bir neçə faiz üstün olması onun müəyyən */Mən/* obrazı, daha kateqorik cəhətdən təsdiq olunmalıdır.²

¹Графова Т.А. Смысловая структура эмотивных предикатов//Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991, с.39-42.

²Yenə orada, s.145.

Müzakirə olunan ED müxtəlifliyinin şərhı, iştirak edən üslubi və sintaktik leksik üsulların gözdən keçirilməsi müəyyən etdi ki, onun əsas obyektivləşdirilməsi və nitqi üsulu kateqorik olmayan mənfi qiymətdir. Sonuncu söyləm də həm ekplisit, həm də implisit şəkildə təqdim oluna bilər. Birinci halda bəyənməmə EM-in verballaşdırılması müxtəlif qiymətləndirici sözlər, ifadəli üslublar və stilistik üsulla (xüsusən leksik) həyata keçirilir. Qiymətləndirici leksikaya mənfi söyləmlərin ümumi miqdarından yarıdan az hissəsi mənfi qiymət semantikasına olan isim və sifətlərə aiddir, çox az hissəsi isə feil və söz birləşmələrinə aiddir. Mənfi qiymətləndirilən ED-in verballaşdırılması üçün istifadə olunan leksikanın fərqli xüsusiyyəti onun semantikasına daxil olan orta kateqorik mənfi qiymətin emosional və rəsonal ifadələridir /impudent, extraordinary, right, wrong, rubbish, waste/. Aşağıda, mənfi - qiymətləndirici isimlə (birinci misal) və stilistik üsulla (ikinci misal) göstərilmiş misallar ED - in bu yarımövünə uyğun EM-i bəyənməmə kimi ifadə etməyə şərait yaradır.

Məsələn:

/What a waste of time!/ /You are thinking of the modern hybrids that now monopolize England. Hypocrites, Runbugs, Germans, Jews Yakkees, foreigners, Part Janers, cosmopolite//.

(Bu nə vaxt itkisidir. Siz indi İngiltərəni əldə saxlayan yeni hibridlər haqqında düşünürsünüz. Hipokritlər, almanlar, xaricilər, kosmopolitlər).

/"I didn't," she cried recovering her speech "I did nothing deliberately. Well, go, if you please-get away....// (Mən etməmişəm, o nitqini bərpa edərək qışqırdı. Mən qəsdən heç nə etməmişəm. Yaxşı, get, əgər istəyirsənsə çıx get...)

Kateqorik olmayan mənfi qiymət ED-nin gözdən keçirilən növünün verballaşdırılmasının üslubu kimi mənfi konstruksiyalarda istifadə olunan müsbət qiymətləndirilən semantika ilə leksik vahidlərin (sifət, isim, fel, zərf, söz birləşmələri), qiymətləndirilməmiş leksika və kontekstual salınma nəticəsində mənfi osmalar alan geniş semantik sözlərin cəlb olunması ilə reallaşa bilər. Məsələn: */Not good style at all // Do you suppose I would read a book, sir//. (Heç də yaxşı üslub deyil. Ser, güman edirsiniz ki, mən kitab oxuyacağdım?)*

Bu bölmədə "Verbal davranışda emosional deyxis "dən də bəhs edilir. ED bəyənməmə ifadəsinin daha bir verballaşma üsulu implisit mənfi qiymətin yaradılmasıdır. Bunun üçün geniş və ekstralinqvistik kontekstlərin təhlili, bəzən isə söyləmin leksik - sintaktik xüsusiyyətləri

köməklik göstərə bilər. Məsələn: */How that woman did talk! // (O qadın necə də danışdı!)* Cümlənin nida strukturu emfatik /did/ və geniş kontekst EM bəyənmeməyə işarə edir. Gözdən keçirilən ED yarımövünün verballaşması üçün qəti olmayan ifadə ilə yanaşı onun bir sıra zəifləmə vasitəsinin istifadəsi xarakterikdir. Bu müxtəlifliyin ingilis DD - da istifadə olunan ED manifestasiyası istifadə olunan üsulların siyahısına */I don't think \suppose\see\believe\understand // (Düşünmürəm, güman etmirəm, inanmıram, başa düşmürəm)* və s. qiymətin subyektivliyini qeyd edən/ *a bit, rather və feil forması/* aiddir. Bundan əlavə müsbət qiymət semantikasını olan leksik vahidlərin istifadəsi ilə yuxarıda qeyd olunmuş mənfi qiymət ifadəsi və */very, too, so/* tipli intensivatorlar mənfi konstruksiyalarda zəifləmə üslublarına aid edilə bilər.

Aşağıdakı xəbər danışanın bəyənmemə, məyus olma, kədərəlmə kimi hissələrini təsdiq edir.

/I don't approve of the popes actions as they are somewhat incompatible with my moral and spiritual values I also feel a little bit dissappointed and upset, because some things turn out not. What they are expected\supposed to be//.(Mən papaların bu hərəkətini bəyənmirəm, çünki onlar mənim mənaiviyyətimə və ruhi dəyərlərimə yaraşan deyillər. Mən də özümü bir qədər məyus və əhvalı korlanmış hiss edirəm, çünki bəzi şeylərgüman edilməsi gözlənilməli kimi düzgün alınmır).

Bəzən adresat öz məhəbbət və ya təəssüf hissini emosiyaları ilə birgə sözlə ifadə etməyə zəruriyyət duyar. Məsələn: */Rain: It's useless, Mor... What am I doing in your life? I've often wondered this, you know, only I never told my doubts. You are growing tree. I am only a bird. You cannot break your roots and fly away with me /*

(Reyn: Bu mənasızdır, Mor... Mən sənənin həyatında neynirəm axı? Mən həmişə buna təəccüblənmişəm, amma heç vaxt sənə şübhələrim barədə bir söz deməmişəm. Sən böyüyən ağacsan. Mən isə sadəcə quşam. Sən heç vaxt öz kökünü kəsib mənə birlikdə uçub getməzsən.) Kontekstdən görüldüyü kimi gənc qadın öz məhəbbət və təəssüf hissələrini sözlə ifadə etmək üçün obrazlar yaradır: sevgilisini böyüyən ağaca bənzədir, özünü isə quş hesab edir. Kontekstdə leksik vahidlərin belə mənada işlədilməsi adresata yönələn sözlü emosiyaya işarə edir.

Verbal səviyyədə bu emosiyaların signalı mənfi konstruksiyalardır. Belə ki, stilistik üsullar (xüsusən sintaktik – stilistik - antitez paralel konstruksiya) yönəlməmiş emosiyaları (məyus olma, kədərəlmə) açıb göstərməyə imkan verir. Müxtəlif dil ED-nin bəyənmemə ifadəsinin təhlili

onu bildirir ki, onun obyektivliyinin əsas üsulu kateqorik olmayan mənfi aksioloji (adətən etik) verballaşmadır, bu da müxtəlif zəiflədiciləri cəlb - etmə və implisit qiymət yaratmaq üçün istifadə olunmuş leksik vahidlərdə və stilistik üsullarda işlənir. Aldığımız nəticə dilçilərin özündə rasionallaşmış ED, yəni çox yüksək olmayan emosiyaları bəyənmə fikrinə uyğun gəlir.

Bu halın arqumenti, bizim fikrimizcə, bu istiqamətləndirilmiş emosiyaların istiqamətlənməmiş emosiyalarla birləşməsi yalnız söyləmlərin 27,5%-də bilinir. Emotiv kontent - təhlilin nəticəsinə görə bəyənməmə ilə “bağlamada” ən çox orta intensiv (təəccüb, şübhə, acıq), gec isə yüksək intensiv emosiyalar (məyus olma, ümitsizlik, dilxorluq və hiddət) baş verir.

ED-nin daha bir tərəfi həmsöhbətin emosiyalarının modallığı ilə seçilir, yəni daha yüksək intensivliyə malik, bəyənməmə variantını özündə bildirən pisləmə ilə. Söyləmlərdə bu modallığın emosiyalarının eyniləşdirilməsi üçün biz prototipik situasiyadan istifadə etdik. Bu modelə əsasən pisləmə qiymət subyektinin arxayınlığını onda görür ki, onun obyektinə ciddi pozuntuları bilərəkdən və yönəmlidir, yəni qanun, qayda və əhəmətlərə riayət etmir.¹

Məsələn:

/A party is like a sausage grinder: it mashes up clearheads, longheads, fatheads, blockheads-and what comes out? Meatheads!//

(Qonaqlıq lap sosis buterbroduna oxşayırdı: Onun tərkibində açıq başlar, uzunbaşlar, yağlıbaşlar, kilidlənmiş başlar qarışdırılmışdı, nəticədə nə əmələ gəlir? Ətli başlar).

ED ifadənin reallaşdırılması üçün danışanın cəlb etdiyi stilistik üsullara antiteza, müqayisə, metafor, həmçinin alluziya, epitet, sarkazm və giperbola aiddir. Bununla belə qiymət inteksifikasiyası çox vaxt qiymətləndirmə leksikası stilistik üsullarla (əsasən leksik) təkrarlanması hesabına yaranır.

Bütün bu araşdırmalar bir daha sübut edir ki, deyxis istənilən dünya dillərində, həmçinin ingilis dilində cümlənin formalaşması prosesində istifadə olunan əsas kateqoriyalardan biridir. Deyxis anlayışı həmişə müzakirə obyektinə olmuşdur.

¹Графова Т.А.Смысловая структура эмотивных предикатов// Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991, с.94.

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Deyksis tək-cə dilin morfoloji deyil, həm də funksional aspektini əhatə edir. O, danışq aktı iştirakçılarına işarə edilməsinə, söyləm obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə, verilən faktların müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Deyksis dil ifadələri və əlamətlərinin istifadə yoludur və onun şərhli söyləm anının, onun iştirakçılarının, məkanının və ya zamanının fiziki koordinatlarına istinaddan asılıdır. Dilçilikdə bu vasitələr deyktik ifadələrlə şərh olunur. Deyksis hər bir dildə ünsiyyətin vacib vasitəsidir. Bu səbəbdən onu dil universalisi adlandırmaq olar.

2. Deyksisin semantik kateqoriyası danışanın fikrincə işarələnmiş vəziyyəti və onun iştirakçılarını danışanla əlaqələndirir, yəni parlaq şəkildə aktuallaşan təbiətə malikdir. Bu halda deyktiklik kvalitativliyin aid olduğu predikativləşdirilmiş, aktualaşdırılmış kateqoriyaların dairəsinə daxil edilir.

3. Tədqiq olunan zərflər həm birmənalı, həm də çoxmənalı xarakterizə olunurlar. Onların semantik strukturuna baxış göstərir ki, əksər hallarda deyksis birmənalı zərfləri xarakterizə edir. Zərflərdə zamana işarə həm leksik, həm də leksik-semantik səviyyədə olur. Konkretləşdirmə kimi məhz zərflər xidmət göstərir. Bu, bir daha bu nitq hissəsinin yüksək deyktiklik dərəcəsinə malik olması fikrini təsdiqləyir.

4. Feil göstəriciləri də ilkin olaraq bəzi emosional həyəcan və duyğuları ifadə edirlər ki, bunlar həmin feillərin əsas leksik mənasını bildirir. Bu feillər duyğu ifadə edən feillərdir. Sintaktik funksiyalarda onlar 1-ci şəxs təkdə işlənən əvəzliliklərlə təqdim olunurlar və emotiv, yəni duyğusal-deyktik xarakteri gücləndirirlər.

5. Deyksisin tədqiqini digər dillərlə bərabər həyata keçirmək yaxşı olar. Belə ki, hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri var, ona görə də deyktik məlumat müxtəlif cür qəbul edilə bilər, xüsusən də bu, bir dildən başqa bir dilə tərcümə zamanı baş verə bilər.

6. Dilin deyktik oriyentasiyası çoxsəviyyəli sistem deməkdir. Deyksisi özünün vahid sinfinə malik olan işarənin mürəkkəb sistemi kimi təsəvvür etmək olar və bunların içərisində daha çox işlənən hallar məhz işarə və şəxs əvəzliliklərinin və zərflərin payına düşür. Lakin deyktik sahənin periferiyası böyükdür, bu sahəyə müxtəlif dil formalarını aid etmək olar. Əvəzlilik və zərflərə əlavə olaraq, feillər, sifətlər, zərf birləşmələri, sözlərlər və sözlü birləşmələr, isimlər də deyktik xarakter daşıya bilərlər.

7. Təyin əvəzlilikləri də kontekstdə deyktik funksiyanı yüksək dərəcədə yerinə yetirə bilirlər. Təyin əvəzlilikləri obyekt və subyektlərin keyfiyyət və xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək onlara işarə edirlər.

8. Deyksisin əsas xüsusiyyətləri onun şəxsə, məkana və zamana işarə etmək imkanının olması ilə ölçülür. Bu xüsusiyyətlər əsasında deyksisin ənənəvi üçlüyü olan — şəxs, məkan və zaman deyksisi yaranmışdır.

9. Deyksisin ənənəvi üçlüyü içərisində şəxs deyksisi xüsusilə diqqət cəlb edir. Şəxs deyksisini danışq aktında iştirakçıların rolunun kodlaşdırılması ilə əlaqəli kimi təsvir etmək olar. Bu zaman söyləm suallarla bəyan edilir. Pronominal sistemləri şəxs deyksisinin ən bariz təzahürləridir ki, bunlar da ümumiyyətlə birinci, ikinci və üçüncü şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

10. Məkan deyksisi ingilis dilində iki əsas tipin formal elementlərindən istifadə edir: işarəedicilə əvəzlilikləri daxil edən ad qruplarından, yaxud onların analoqlarından və zərf tipli elementlərdən.

11. Zaman deyksisi ingilis dilinin söz bazasında müxtəlif cür yaranır. Zaman deyktik komponentinə təkəcə zaman zərflərində deyil, həmçinin digər nitq hissələrində, yəni sifət, isim və feillərdə də rast gəlinir. Lakin onların deyktiklik təbiəti müxtəlifdir. İngilis dilində əsas deyktik mənəni, əlbəttə ki, zərflər daşıyır.

12. Mətn/diskurs deyksisi deyktik referensiyanı hazırkı mühitlə əlaqədə olan danışanın diskursiv hissəsinə yönəldir. Yəni, diskursiv deyksis məndə deyksis deməkdir. Diskurs deyksisi informasiyanın yerləşdirilməsində, toplanmasında əsas rol oynayır. Deyksisin məndə tədqiqi nəticəsi olaraq deyktik yerdəyişmə nəzəriyyəsi yaranmışdır. Deyksis məndə mühüm rol oynayır.

13. Sosial deyksis adətən nəzakət kateqoriyasının deyktik formaları kimi nəzərdə tutulur ki, bunlar da şəxs deyksisi ilə səsleşirlər. Çünki sosial və şəxs deyksislərinin hər ikisi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Onlar sosial amillərə, məhrəm görüşlərə işarə edirlər.

14. Emosional deyksisin ifadə etdiyi emosiya və hissələrin ifadəsi dildə zəruridir, çünki onlar düşüncə və hərəkəti formalaşdırır, təşkil edib istiqamətləndirir. Emosiyalar nəinki təkəcə subyektin özünün nitqinə çoxşaxəli təsir göstərir, həm də onun emosionallığın yaranmasını bilavasitə şərtləndirir.

Aparığımız tədqiqat bir daha sübut edir ki, deyksis ingilis dilində ünsiyyətin vacib vasitəsidir. Deyksis problemi artıq fəlsəfə, məntiq,

psixologiya, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıq kimi elmlərin qovşağında yer alıb.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin çap edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Способы выражения дейктического значения // Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2015, № 7, s. 303-308
2. The meaning of Deixis in Contemporary Linguistics // Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2015, №8, s.118-123
3. Традиционное трио дейксиса // Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2015, №9, s.315-319
4. İngilis dilində deyksis // Tağıyev oxuları, 2015, № 2, Bakı: BSU, s. 40-43
5. İngilis dilində deyktik vahidlərin metaforikləşməsi // Azərbaycanda xarici dillər. Bakı: ADU, 2015, s.6-10
6. Роли эмоционального дейксиса в изучении эмотивных высказываний в английском языке // Украина, Полтава, 24/2015, с. 56-61
7. Deixis in English // Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2016, № 1, s. 29-34
8. Anafora və deyksis referensiyanın iki əsas mexanizmi kimi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2016, № 1, s.35-39
9. Şəxs deyksisinin ifadə olunmasında birinci şəxsin şəxs əvəzliyinin rolu // Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 2016, 2(98), BDU, s.18-20
10. Категория грамматического времени-один из способов выражения темпорального дейксиса в английском языке // Украина Научный Висник кафедры Юнеско. Выпуск 33, 2016. UNESCO, MINISTRY OF EDUCATION AND EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE, KYIV National Linguistic University, с.39-43
11. Means of Expression of the Temporal deixis by Demonstrative pronouns in English // Theory and Practice in Language Studies, United Kingdom, 2016, №9, p.1748-1753
12. Tense as Deixis in English // International Journal of Economics and Society, USA, 2016, p.52-58
13. İngilis dilində zaman deyksisi // Azərbaycanda Xarici Dillər, 2 (32), Bakı: ADU, 2016, s.73-78
14. İngilis dilində məkan deyksisi // Gəncə DU, 2016, №2, s. 127-131

15. Temporal deyksisin ifadə olunmasında zamanın qrammatik kateqoriyasının əhəmiyyəti // Qızlar Seminariyasının Elmi Əsərləri, 2016, №2, s.19-23
16. Социальный дейксис один из видов дейксиса в английском языке / Грузинский Технический Университет, ГНАТЛЕВА, 2016, с.73-78
17. Əlavə deyksis əsas deyksisin transformasiyası kimi // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2016, № 2(98), Bakı Dövlət Universiteti, s.48-50
18. Müasir linqvistikada deyksis kateqoriyasına aid mübahisəli suallar və tədqiqatına dair müxtəlif yanaşmalar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2016, №2, Beynəlxalq Elmi Konfrans, BSU, s.69-74
19. Deyksisin İngilis dilində əsas anlayışı və müxalifliyi / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika Elmi praktik Konfransının Materialları. Bakı, ADU, 5-6 May 2016, s. 166-168
20. Deyksis praqmalinqvistikanın əsaslandırıcı kateqoriyası kimi // “Koqnitiv və Tətbiqi Dilçiliyin Aktual Problemləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın Tezisləri, Bakı, ADU, 20-21 Oktyabr 2016-cı il, s. 82-83
21. İngilis dilçiliyində deyksis kateqoriyası. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 175 s.
22. Honorifiklər sosial deyksisin mürəkkəb bir forması kimi // Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 2017, 1(101), BDU, s. 49-53
23. Müasir ingilis dilində zaman deyksisinin sözləri ilə ifadəsi // ADU-nun Elmi Xəbərləri, 2017, Cild 2, №1, s.45-52
24. İşarə əvəzliliklərinin deyktik funksiyası // Tədqiqələr, AMEA, Dilçilik İnstitutu, № 3, 2017, s.43-54
25. Məkan deyksisi mikrosahəsinin əsas konstituentləri // Dil və Ədəbiyyat, ADU, № 3, 2017, s.21-26
26. Şəxs əvəzliliklərinin deyktik özəllikləri. // Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, № 3, 2017, s. 33-39
27. Deyksisin verballığı emosional münasibətin ifadəsi kimi // Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, Bakı, № 11, 2017, s.74-81
28. Məkan deyksisi fenomeninin tədqiqi aspektləri // Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, № 1, 2018, s. 33-40

29. Diskursda anafirik və deyktik elementlərin işlənmə xüsusiyyətləri // Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, BDU, 1(105), Bakı, 2018, s.38-43
30. Milton Studies Journal. The concepts of Deictic Shift Theory and Discourse Theory of Silencing // 59-72. United States, Indexed by Thomson and Reuters, Art and Humanities Citation Index, Impact Factor: 0,54; Scopus Emerging Citation. USA-2017, Volume 59, 2.
31. Əvəzlilər deyktik element kimi// Dil və Ədəbiyyat,Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, BDU. (Çapdadır).

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ДЕЙКСИСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертация посвящена изучению категории дейксиса и средствам его выражения в английском языке.

Работа состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обоснована выбор темы и ее актуальность, определены цель и задачи, научная новизна, методы и источники, теоретическая и практическая значимость, структура и апробация работы.

В первой главе, именуемой *«Категория дейксиса и дейксис лица»*, автор исследует значение дейксиса, историю и различные его классификации. Здесь также рассматриваются личные местоимения как средства выражения дейксиса лица. Подчеркивается, что эгоцентризм считается главной особенностью дейксиса в современном английском языке.

Во второй главе, именуемой *«Пространственный дейксис – одна из категорий дейксиса»*, автор исследует способы выражения пространственного дейксиса, а также роль указательных местоимений в его выражении. В этой главе пространственный дейксис рассматривается с точки зрения реализации формальными элементами двух основных типов: указательными местоимениями и наречиями. Существуют более сложные дейктические выражения, показывающие объекты или места, не совпадающие с дейктическим центром напрямую, а через другие объекты или места.

Третья глава диссертации называется *«Временной дейксис и случаи его употребления»*. В этой главе уточняется понятие временного дейксиса в английском языке. К временному дейксису относятся ориентация во времени и в ситуации относительно времени момента речи. Временной дейксис является важным составляющим элементом в исследовании функциональных аспектов любого языка, в том числе и английского. Временная система является неотъемлемой частью темпорального дейксиса.

В четвертой главе, именуемой «Другие формы проявления дейксиса», автор исследует дискурсивный и социальный дейксис, в частности гонорифику. Социальный дейксис связан с кодированием социальных различий между участниками, прежде всего в отношениях между говорящим и адресатом. В этой главе также в центре внимания эмоциональный дейксис, который играет важную роль в эмоциональной речи в английском языке.

В заключении подводятся итоги и формулируются результаты исследования.

MEANS OF EXPRESSION OF DEIXIS IN ENGLISH

Summary

The dissertation is dedicated to the deixis and means of its expression in English.

The research consists of an introduction, four chapters, conclusion, a bibliography and appendix.

The *Introduction* substantiates the choice of the topic and its relevance, defines the aims and tasks of the research, and formulates its academic novelty, theoretical and practical significance.

In the first chapter, entitled “*The category of Deixis and Person Deixis*” the author looks at the meaning of deixis, its history and various classifications. As well as, the author describes personal pronouns as the means of expressing of deixis of person. Egocentrism is considered to be the main feature of deixis in contemporary English.

In the second chapter, entitled “*Place Deixis as a type of deictic categories*”, the author explores the ways how the place deixis is expressed and what role demonstrative pronouns play in its expression.

This chapter deals with the place deixis which is expressed by formal elements of two main types: demonstrative pronouns or of adverbs. There are also more complex deictic expressions which refer to showing the objects or place not coinciding with the deictic centre directly, but through other objects, places.

Chapter III titled “*Time and the instances of its usage*» shows that the orientation time of the situation is relative to speech time. The temporal deixis is the main compiled question in any foreign language, including English. The tense system is an important component of deixis of time.

In the fourth chapter, entitled “*Other forms of the category of deixis*” the author investigates the discourse deixis and the social deixis (a complex form of the social deixis – honorifics). Social deixis is related to coding of social differences among the participants, first of all, relations between the speaker and the addressee. The role of the emotional deixis in emotive speech in English has also been under focus in this chapter.

The chapter also underlines that emotional deixis plays an important role in the study of emotive speech in English .

The Conclusion summarizes the results of the research.

Çapa imzalanıb: 25.06.2018
Format: 60x84 1/16. Times
Kağız əla növ. Tiraj: 100
Qiyməti müqavilə ilə

İLKİN-KO MMC Mətbəəsi
Ünvan: M. Rəfilı 27a
Tel: (012) 441 62 58
e.mail: poliqrafiya.2009@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ШАФАГАТ АБДУЛЛА ГЫЗЫ МАХМУДОВА

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ДЕЙКСИСА В АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКЕ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

Баку –2018

56